

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

*Əlyazması hüququnda*

**SƏNUBƏR ZABİL qızı HƏMİDLİ**

**NİTQIN KOMMUNİKATİV REGİSTRlərİNDƏ MODALLIQ,  
ZAMAN VƏ İNFORMATİVLİK AMİLLƏRİNİN İSTİFADƏ  
OLUNMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

**HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)**

**Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş**

**DİSSERTASIYA**

**Elmi rəhbər: \_\_\_\_\_**

**fil.f.d., dosent K.H.Cəfərova**

**BAKİ – 2022**

# MÜNDƏRİCAT

|                                                                                                                                  |              |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------|
| <b>GİRİŞ .....</b>                                                                                                               | <b>3-6</b>   |
| <b>I FƏSİL. NİTQIN KOMMUNİKATİV REGİSTRƏLƏRİ.....</b>                                                                            | <b>7-43</b>  |
| 1.1. Dilin funksiyaları sırasında kommunikativ funksiyanın yeri .....                                                            | 7-19         |
| 1.2. Mətnin əsas kateqoriyaları .....                                                                                            | 19-31        |
| 1.3. Nitqin kommunikativ funksiyalarının reallaşma xüsusiyyətləri<br>və cümlə modellərinin kommunikativ-nitq potensialları ..... | 32-43        |
| <b>II FƏSİL. REGİSTRƏLƏRİN İFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN<br/>    FORMALAŞMASINDA DİL VASİTƏLƏRİNİN ROLU .....</b>              | <b>44-70</b> |
| 2.1. Cümlə modellərinin kommunikativ registrlər sistemində inikasının<br>əsas məsələləri .....                                   | 44-57        |
| 2.2. Kommunikativ registrlərdə modallıq, zaman və informativlik<br>amillərinin istifadə olunma xüsusiyyətləri .....              | 57-70        |
| <b>NƏTİCƏ .....</b>                                                                                                              | <b>71-72</b> |
| <b>İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....</b>                                                                                           | <b>73-76</b> |

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı.** Bu günə qədər linqvistikada toplanmış məlumat və biliklər xeyli dərəcədə çoxşaxəli olub böyük elmi dəyər kəsb edib. Bununla belə müasir dilçiliyin bir çox məsələlərinin tədqiq edilməsi prosesində dil faktlarından daha çox əvvəlki konsepsiyalardan asılılıqla qarşılaşmaq mümkündür. Dilin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Ona görə də dilin kommunikativ konsepsiyasının fokus nöqtəsində nitq fəaliyyətinin subyektı kimi insan durur. İnsan daxili və xarici nitq fəaliyyəti prosesində real gerçəkliyi qavrayır, onu dərk edir. Kommunikativ qrammatika ənənəvi qrammatikalardan fərqli olaraq, danışanın nitq vasitələrini seçməsi, həmin vasitələrin köməyi ilə müxtəlif tipli cümlələri, nəhayət mətni formalaşdırması mövqeyini də əsas götürür.

Müxtəlif dövrlərin qrammatikalarında dil hadisələri təsvir olunur, qarşılaşdırılır, tutuşdurulur. Burada forma və mənanın birləşdirilməsi və qarşılaşdırılması qırmızı xətt kimi keçir.

Funksional-kommunikativ qrammatika linqvistikada qazanılmış əvvəlki biliklərə istinad etməklə dil hadisələrinin əsas üç vacib amili üzərində diqqəti cəmləşdirir: forma, məna və funksiya. Funksiya dil elementinin təyinatını nəzərdə tutur. Dil elementləri kommunikativ tamın təşkilediciləridir. Həmin təşkiledicilərin ünsiyyət prosesində formalaşması, bir-birini müəyyən ardıcılıqla əvəz etməsi danışan və onun nitq fəaliyyətinin nəticəsi olan mətndən asılı olur.

Ənənəvi qrammatika danışanın məqsədi, kommunikativ niyyəti, kommunikativ taktika və strategiyası nəzərə alınmadan dil vahidlərini araşdırır. Bu zaman tədqiqat obyektində təcrid olunmuş sadə və ya mürəkkəb cümlə durur. Qrammatikanın təcrid olunmuş cümlə həddlərindən kənara çıxması mətnlərin kommunikativ tipologiyasının aparılmasına gətirib çıxarmışdır. Belə tipologiyanın əsasında nitqin kommunikativ registrləri anlayışı durur.

Kommunikasiya prosesinin, nitq fəaliyyətinin kommunikativ registrlər üzrə öyrənilməsi kommunikativ qrammatikada istifadə edilən yeni tədqiqat yoludur. Bu

anlayışı dilçiliyə ötən əsrin sonlarında rus alimi Q.A.Zolotova gətirmişdir. Həmin dövrdən indiyə qədər mətnin, diskursun, ümumiyyətlə nitq fəaliyyətinin kommunikativ registrlər əsasında müxtəlif dillərin materialları üzrə öyrənilməsi ilə bağlı işlər görülmüşdür. Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən germanistikasında bu məsələ istər Azərbaycan, istərsə də başqa dillərin materialları əsasında öyrənilməmişdir. Bu baxımdan ingilis dilinin materialları əsasında kommunikativ registr anlayışı, mətnin kommunikativ strukturu, registr variantları, registrləri formalaşdıran dil vasitələrinin Azərbaycan germanistikasında tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri budur.

Əlavə edək ki, dissertasiyanın mövzusu istər ənənəvi sistem dilçiliyi, istərsə də kommunikativ dilçilik, habelə mətn linqvistikası, koqnvistika və praqmalinqvistika planında aktual əhəmiyyət kəsb edir. Diatipləri bilavasitə dərkəmə, koqnisiya ilə bağlıdır ki, bu da dünyanın dil mənzərəsinin araşdırılması, dil vasitələrindən səmərəli şəkildə yararlanmaq baxımından maraqlı və əhəmiyyətli görünür.

**Tədqiqatın obyektini** müxtəlif üsullarla, bəzən ənənəvi olmayan yollarla öyrənilməsi inkişaf edən və yeni istiqamətlərə budaqlanan elmlər üçün səciyyəvi olan nitq registrləridir.

**Tədqiqat işinin predmeti** ingilis dilinin materialları əsasında mətnin kommunikativ strukturunun nitq registrləri rakursundan təhlilindən ibarətdir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis dilinin materialları əsasında mətnin kommunikativ strukturunun tədqiqidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dilin funksiyaları sırasında kommunikativ funksiyanın yerini kommunikativ registrlər əsasında müəyyənləşdirmək;
- mətnin əsas kateqoriyalarının ümumi və fərqləndirici xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- nitqin kommunikativ funksiyalarının reallaşma xüsusiyyətlərini və cümlə modellərinin kommunikativ-nitq potensiallarını aşkar etmək;

- cümlə modellərinin kommunikativ registrlər sisteminə münasibətinin əsas məsələlərini nəzərdən keçirmək;
- registrlərin formalaşmasında predikativliyin rolunu müəyyənləşdirmək;
- kommunikativ registrlərdə modallıq, zaman, şəxs və informativlik amillərindən istifadə olunma xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- mətn strukturunda registrlərin sıralanması xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- registr bloku modellərini müəyyən etmək;
- əyani-nümunəvi, potensial ümumiləşdirmə və generativ-volyuntiv kimi registr variantları anlayışlarını fərqləndirmək.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Qrammatikanın təcrid olunmuş cümlə həddlərindən kənara çıxması mətnlərin kommunikativ tipologiyasına gətirib çıxarır. Bu tipologiya-yanın əsasında həm də nitqin kommunikativ registrləri anlayışı durur. Azərbaycan dilçiliyində mətnin kommunikativ strukturu bu aspektdən öyrənilməmişdir. Dissertasiya işində ingilis dilinin materialları əsasında kommunikativ registr anlayışı, mətnin kommunikativ strukturu, registr variantları, onları formalaşdıran dil vasitələri tədqiq olunur.

**Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti.** Müdafiəyə təqdim olunan tədqiqat işinin nəticələri bütövlükdə mətn linqvistikasının öyrənilməsində və qismən də mətnin kommunikativ strukturunun sistemli şəkildə araşdırılmasında müəyyən kömək ola bilər.

**Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş elmi nəticələrdən mətn linqvistikası üzrə nəzəri kurslarda dilin funksiyalarının, xüsusən də onun kommunikativ funksiyasının tədrisində istifadə oluna bilər. Bizə belə gəlir ki, istər bakalavr, istərsə də magistr pilləsində dissertasiyada toplanmış materialdan ümumi dilçilik, mətn linqvistikası, qrammatika, üslubiyyat və s. kimi fənnlərin tədrisində, həmçinin dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında da istifadə oluna bilər.

**Tədqiqatın metodları.** Tədqiqat prosesində struktur-semantik, təsviri və diskursiv təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

### **Müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar:**

- kommunikativlik mətnin digər bütün xassələrini birləşdirir. Kommunikativlik baxımından mətnin mahiyyəti yalnız dil əlamətləri ilə təyin oluna bilmir, mətn məqsədyönlü fəaliyyətin məhsulu olduğuna görə onun öyrənilməsinə kommunikativ yanaşma vacibdir;

- nitqin struktur-kompozisiya formaları qavranılma üsuluna, qavranılan hadisənin kateqorial səviyyəsinə görə bir-birinə qarşı qoyulur, fərqləndirilir. Həmin formaları mətnin kommunikativ strukturu baxımından təsnif etmək mümkündür. Bu isə ifadə tiplərinin şaquli və üfüqi koordinatlar üzrə bölgüsünü əhatə edir. Belə struktur-kompozisiya formaları nitqin kommunikativ registrləri adlanır;

- feili və ya ismi sintaksemin hansı növündən istifadə edilməsindən asılı olaraq kommunikativ registrin müəyyən formasının iştirak etdiyi modelləri qurmaq olar. Hal ifadə edən sintaksemin mətndə işlənməsi üzərində aparılan araşdırmalar üç qrupu fərqləndirməyə imkan verir:

- 1) insanın daxili vəziyyətini ifadə edən modellər;
- 2) insanın vəziyyətinin və ya şəraitin qiymətləndirilməsi modelləri;
- 3) qeyri-şəxslı subyektin qiymətləndirilməsi;

- kommunikativ registr bloklarının ayrı-ayrı modellərinin öyrənilməsi daha effektiv nəticə vermək imkanına malikdir. Bu blokların sayı mətndən asılı olaraq müxtəlif ola bilər və onların müəyyən ardıcılıqla birləşməsi və bir-birinə keçməsi müşahidə olunur. Bir sıra registr bloklarında registr variantları qeydə alınır ki, onların sayı üçdür: əyani-nümunəvi, potensial ümumiləşdirmə və generativ-volyuntiv variantlar.

**Tədqiqat işinin aprobasiyası.** Tədqiqat işi Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı müəllifin 2 məqaləsi çap olunmuşdur.

**Dissertasiyanın quruluşu.** Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

## I FƏSİL

### NİTQIN KOMMUNİKATİV REGİSTRƏLƏRİ

#### 1.1. Dilin funksiyaları sırasında kommunikativ funksiyanın yeri

Dil elə bir alətdir ki, onun vasitəsilə insan fikir və hisslərini, əhvalını, arzusunu, iradəsini və fəaliyyətini formalaşdırır. Dil vasitəsilə insan başqa adamlara təsir göstərir, başqaları da ona təsir edir. Dil insan cəmiyyətinin ilkin və ən zəruri əsasıdır [22, s.134]. Sössürün dilçilik konsepsiyasında dil münasibətlərin təmiz məcmuyudur, dil maddi reallaşmadan azad edilmiş formadır.

Dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında olur.

Sosioloji dilçilik dili ilk növbədə insanlararası ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edən, onu insanların ictimai statusu, məşğuliyyət formaları, təhsili ilə bağlayan və yalnız bundan sonra dilin həm təfəkkür vasitəsi və emosiyaları bildirmə üsulu olması ilə razılaşan cərəyan, məktəb və ayrı-ayrı konsepsiyaların toplusunu əhatə edir. Onlar ilk əvvəl dilin kommunikasiya funksiyasını ön plana çəkir və bu zaman dilin sistemliliyini, onun işarə təbiətini etiraf edirlər.

Dil müəyyən cəmiyyət üçün ümumi olan funksiyaları yerinə yetirir. Bu dilin hər hansı arealda ümumiləşmə və cəmləşmə prinsipini ehtiva edir. "Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beyinin fəaliyyəti olan təfəkkürlə sıx əlaqədardır. Dil ilə təfəkkür eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Lakin dil və təfəkkür heç də eyniyyət təşkil etmir". İnsanların müəyyən meyarlar əsasında quruplaşması, bu meyarların sosialyönümlüyü onların təfəkküründə bir sıra hadisələr, həmin hadisələrin başvermə ardıcılığı və qanunauyğunluğu, hadisələrdə iştirak solumun qruplarının kiçik kollektivlərinin nitqinə təsir göstərir.

Müxtəlif elm sahələrində fərdin nitq davranışı ilə bağlı dilin və nitqin funksiyalarının təyin edilməsi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Praqa dilçilik məktəbi-

nin nümayəndələri hələ ötən əsrin əvvəllərində dilin ifadə və kommunikasiya funksiyalarını ayırmışlar [31, s.39]. K.Büller diqqəti representativ, apelyativ və ekspressiv funksiyalar üzərində cəmləşdirmişdir. A.Martinin işlərində təsir funksiyası qabardılır.

R.Yakobson isə kommunikasiyanın altı əsas funksiyasını göstərmişdir. O bu funksiyalar referentiv, emotiv, konativ, poetik, metadil və fatik olaraq ayırmışdır [52, s.93].

L.Blumfeld konseptual, kommunikativ qiymətləndirmə və mətn funksiyalarını əsas saymışdır [20, s.102].

Yu.M.Lotman dilin ümumi funksiyaları ilə nitqin funksiyalarını fərqləndirmişdir. Bu zaman o, nitq şəraitinin fakultativ əlamətlərini-ekspressivlik, estetikliyi, kompərsivliyi əsas götürmüşdür [44, s.24].

A.Qurbanov dilin insanlar arasında mühüm ictimai vəzifə daşdığını qeyd edərək, bu ictimai vəzifə ilə əlaqədar dilin iki spesifik vəzifəsinin olduğunu göstərir. O, bu spesifik vəzifələrdə birincisi kommunikativ, digərini isə ekspressiv vəzifə kimi ayırır [9, s.67].

Son illərdə isə dilin kommunikativ, koqnitiv, emotiv və metadil funksiyalarına daha böyük əhəmiyyət verilir.

Dil və nitqin funksiyalar sistemində ayrı-ayrı müəlliflərin fikirlərindəki fərqlər dil haqqında təsəvvürlərə müxtəlif müstəvilərdən yanaşmadan irəli gəlir. Dil funksiyalarının əsaslandırılması üçün əsas meyarların seçilməsinə diqqət azalmır, əksinə, artır.

Dilin əsas funksiyaları sırasında kommunikativ, fikir formalaşdırma və koqnitiv funksiyalar xüsusi yer tutur. Hər üç funksiya dilin fəaliyyəti sferaları, onun cəmiyyətdə və ümumiyyətlə ictimai həyatda oynadığı rolla əlaqələnilir, onlar üzrə fərqlənir. Eyni zamanda, dildən istifadə də bu ayırmada meyar kimi çıxış edir.

Kommunikativ funksiya dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Ünsiyyət aktında əsas beş komponent iştirak edir: adresat, adresant, məlumat, kontekst, kod. Ünsiyyətin və ya kommunikasiya aktının başlıca məqsədi məlumatı,

informasiyanı bir tərəfdən digərinə ötürməkdir. Tərəflərdən biri informasiya ötürücüsü, digəri isə informasiyanı qəbul edəndir.

İnformasiyanı ötürmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Dil və nitq ayrı-ayrılıqda belə vasitələrdəndir. Adresant informasiyanı müəyyən şəkildə formalaşdırır, onu ötürmək üçün lazım gələn şəklə salır. Dil və ya nitq vasitəsilə ötürmə zamanı informasiya hər hansı bir dildə istifadə olunan ifadə formasına keçirilir. Məsələn, bu, Azərbaycan və ya ingilis dilinə məxsus ifadə forması ola bilər. Bu halda kod ingilis və ya Azərbaycan dili olur. Məlumat, informasiya adresata çatdırılmalı xəbərdir. Kontekst bu informasiyanın daşıyıcısıdır. Kontekst sözdən, cümlədən, abzasdan, ən son halda mətndən ibarət olur. İnformasiya mübadiləsi belə bir sxem üzrə baş verir.

Adresant →→ kontekst, məlumat →→ kod →→adresat

Kommunikasiya aktının komponenti olan kontekst informasiyanı predmeti kimi qəbul olunur və buna görə də onu referent adlandırmaq olar. Kommunikativ funksiya referentə uyğun gəldiyi üçün bu, referentiv funksiya da hesab olunur.

Kommunikativ funksiya diqqəti məlumat üzərində cəmləşdirməyə xidmət edir. Nitqdə istifadə edilən "dediyim kimi", "yuxarıda qeyd olunduğu kimi", "mənim bildiyimə görə" formasında sintaktik konstruksiya referentiv funksiyanın daşıyıcısı rolunda çıxış edir. Kommunikasiya aktının emotiv funksiyası adresantın hiss və həyəcanını, emosional vəziyyətini adresata çatdırır. Dialoji nitqdə adresant və adresat rollarını dəyişdiyi üçün dilin emotiv funksiyası özünü adresatın nitqində də göstərmiş olur. Ekspressiv funksiya istifadə edilərkən məlumatın özündən çox həmin məlumata münasibət vacib olur. Dilin emotiv vasitələri nidalar, intonasiya və cəstlərdir.

Nitqin poetik funksiyası informasiyanın poetik dillə ifadəsidir. Daha çox nəzmlə bağlı olan bu funksiya nəzm üçün də səciyyəvidir. Bəlağətli nitq, ritorika bu funksiya üzərində qurulur.

Nitqin apelyativ (direktiv) funksiyası adresata təsir göstərmək, onu ötürülmüş informasiyaya reaksiya verməyə təhrik etməklə bağlıdır. Appelyativ funksiyanı yerinə yetirmək üçün istifadə olunan qrammatik vasitə feilin əmr şəklidir.

Nitqin fatik funksiyası adresant ilə adresat arasındakı əlaqənin davam etdirilməsi və ya kəsilməsi məsələlərini əhatə edir.

Qeyd olunanlardan başqa, nitqin metadil funksiyası da vardır. Bu funksiya koda uyğun gəlir. Nitq prosesində iştirak edənlər ünsiyyəti gerçəkləşdirmək və bir-birini anlamaq üçün vasitəli, xüsusi halda dili seçirlər. Nitqdə istifadə olunan "məni başa düşürsənmi?", "mən aydın danışırırammı?", "nə demək istəyirsən?" kimi ifadələr nitqin metadil funksiyasının göstəriciləridir.

M.Yusifov dövlətçilik və dil məsələlərindən bəhs edərkən göstərir ki "Dövlətçilik dilin dayəğıdır, hərəkətverici qüvvəsidir və cəmiyyətdəki nüfuzunun təminatçısıdır. Dilin müstəqil inkişafı, zənginləş-məsi və nüfuzu bilavasitə dövlətçiliklə bağlı olduğu üçün dil dövlətçiliyin ən aparıcı atributlarından biri hesab olunur. Dövlətçilik zəminində dilin cəmiyyətdəki rolu artır, informasiya imkanları genişlənir" [15, s.42]. Bu məsələyə daha geniş aspektdən yanaşdıqda dilin dövlət dili funksiyası da üzə çıxır.

Dilin kommunikativ funksiyasının özünün forma və növləri vardır. Bu forma və növlər dildən hansı şəkildə və formada istifadə edilməsindən irəli gəlir. Əgər kommunikasiya mətn əsasında gerçəkləşirsə, bu zaman mətnin kommunikativ funksiyaları ön planda durur. İlk baxışdan kommunikativ funksiyanın mətnə aidliyi müəyyən şübhə doğurur. Lakin məsələyə diqqətlə yanaşıldıqda mətnin kommunikativ imkanlarını aydın görmək olur. Epistolıar üslubda öyrənilən məktub və yazışmalar da mətn rolunu oynayır. Bu mətnlər bir tərəfin digər tərəfə ötürdüyü informasiya və məlumatlardır. Sadəcə belə formadan istifadə zamanı tərəflərdən ikincisi, yəni informasiyanı qəbul edən tərəf passiv mövqedə durur. Deməli, kommunikasiya aktı, daha doğrusu nitq aktı birtərəflidir. Bu halda nitq aktları toplusu olmadığından nitq aktlarının kommunikasiya aktına çevrilməsi hadisəsi baş vermir.

Kommunikasiya aktında nitqin bu və ya digər funksiyası gerçəkləşir. Nitq prosesində bu funksiyalardan hansısa biri aktuallaşır və sonra yerini başqa funksiyaya verir. Nitq davranışı funksiyalarını ayırarkən yalnız fəaliyyətdə olan sözlər deyil, müəyyən şəxs, müəyyən şəraitdə dediyi sözlər nəzərdə tutulur. T.Vinokur buna əsaslanaraq, dilin funksiyalarını üçsəviyyəli şəkildə belə təqdim edir:

- 1) sosial əhəmiyyətli semiotik sistem funksiyası;
- 2) uzus funksiyası dildən istifadə zamanı tətbiq olunan və kollektivin qəbul etdiyi qanunauyğunluqlar;
- 3) danışan və dinləyən kimi çıxış edən şəxslərin nitq davranışı funksiyası [28, s.72].

Kommunikasiya və ya ünsiyyət bir şəxsdən digərinə müəyyən məqsədlə hər hansı məlumatın ötürülməsidir. Ünsiyyət bu prosesdə iştirak edənlərin kommunikativ fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. İnsanlar ünsiyyət prosesində dildən istifadə edirlər. Dil kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir.

Ünsiyyət vasitəsi kimi dil ayrılıqda götürülmüş bir fərdə, *sosiuma* xidmət göstərir. Kimə xidmət göstərməsindən asılı olmayaraq, dil kommunikativ funksiyanı yerinə yetirərkən kommunikativ aktın iştirakçılarının məqsədlərini ifadə edir. Ünsiyyət prosesi kommunikativ strategiya bir sıra anlayışlarla sıx bağlıdır və onların toplusu ilə təyin olunur. Dilin kommunikativ funksiyasının daha aydın başa düşülməsi üçün kommunikativ məqsəd, kommunikativ niyyət, kommunikativ vəzifə, kommunikativ intensiya anlayışlarını nəzərdən keçirək. Kommunikativ vəzifə, kommunikativ taktika, kommunikativ perspektiv, kommunikativ və kommunikativ səlahiyyət kimi anlayışları şərh etmək zərurəti meydana çıxır. Dilin kommunikativ funksiyasının yerinə yetirilməsində kommunikativ məqsəd və intensiyasının əhəmiyyətli rolu vardır.

Kommunikativ məqsəd kommunikativ aktın istiqamətləndiyi strateji nəticədir. Kommunikativ strategiya danışanın qabaqcadan planlaşdırdığı və kommunikasiya aktları prosesində kommunikasiya məqsədinə nail olmaq üçün etdiyi nəzəri gedişlərdir. Belə nəzəri gedişlərin bir tam şəklində birləşdirilməsi kommunikativ intensiya adlanır. İntensiya fərdə aid xüsusiyyətdir. İntensiya nitq aktları nəzəriyyəsi-

nə nitq aktının illokutiv təhlil səviyyəsini dəqiqləşdirmək məqsədilə daxil edilmişdir. İntensiya anlayışı Azərbaycan dilində "*niyyət*" sözü ilə ifadə oluna bilər. Onu çox zaman "*mean*" felinin "*a means some thing by x*" cümləsində verdiyi mənaya uyğun qəbul edirlər.

A. Novikov əsasını qoyduğu nitq aktları nəzəriyyəsi dilin və nitqin funksiyalarına yeni baxış bucağından nəzər salmağa əlavə imkanlar yaratmışdır. Konkret nitq aktı anlayışı müəyyən kommunikativ şəraitdə baş verir və bu aktı danışan həyata keçirir, onu adresata ünvanlandırır. Hər bir nitq aktının illokutiv məqsədi olur. "Dilin cəmiyyətdə fəaliyyət göstərməsinin öyrənilməsi zamanı vacib məsələlərdən biri dilin istifadə edilməsinin nə qədər üsulunun olmasını dəqiqləşdirməkdir" [46, s.29].

Nitq aktları sahəsində tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri danışanın və dinləyenin yaxud adresantın və adresatın canlandırılana subyektiv münasibəti məsələsidir. Fikri sosial, fərdi-psixoloji məqamları, onun deyilməsindəki niyyətin açıqlığı, qapalılığı, həqiqiliyi, doğruluğu kimi məsələlər dilin kommunikativ funksiyasına təsir göstərir. Bu cəhətlərin qiymətləndirilməsi və kommunikativ funksiyanın onların fəvqündə qiymətləndirilməsi nitq aktları nəzəriyyəsində önəmli yer tutur. Bütün bunlar dilin və nitqin kommunikativ funksiyasının yerinə yetirilməsi prosesində meydana çıxan yeni cəhətlərə diqqət yetirmək tələbini ortaya çıxarır.

Nitq aktlarının müxtəlif tipləri vardır. Onların hər biri kommunikativ aktın həyata keçirilməsində iştirak edir. Lakin həmin aktlar arasında bir-birindən kəskin fərqlənənləri vardır. Bəzi nitq aktları müəyyən prosedura ilə bağlı olur. Məsələn, hakimin hökmü oxuması, nigahın elan edilməsi, dərslərin izahı və s. Fərqlilik dilin və nitqin funksiyalarına öz təsirini göstərir. Bir halda kommunikativ funksiya prosedura tələbindən doğursa, başqa halda nitq prosesində iştirak edənlərin tələbatları zəminində formalaşır. İki şəxs arasındakı dialoq bu şəxslərin heç biri üçün maraqlı olmayan hadisə ilə bağlı olur. Məsələn, A yanına gəlmiş şəxslə hava haqqında danışır. Bu danışmaq, A və B-nin ortaq mövzu olmadığından susma vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün həyata keçirilən nitq aktları prosesidir. Kommunikativ akt kommuni-

kantların məqsədinə xidmət etmir, tamamilə başqa mövzu ətrafında gedir. Buna baxmayaraq, dil kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir. Tərəflər informasiyanı bir-birinə ötürür və qəbul edirlər.

Hər bir kommunikativ akt bu aktda iştirak edən fərdlər üçün müəyyən nəticələr əmələ gətirir. Məlumdur ki, kommunikasiya fərdi başqaları ilə əlaqələndirməyə, adi mental hissələri gücləndirməyə, insan davranışını tənzimləməyə xidmət edir. Bütün bu cəhətlər insan ünsiyyətinin funksiyalarıdır. Ünsiyyətin funksiyaları və məqsədləri problemi onların qarşılıqlı əlaqəsi hələ də bir sıra elmi mübahisələrə səbəb olur.

Dildən real kommunikasiya proseslərində istifadə olunması problemləri ilə linqvistik qramatika məşğul olur. Linqvistik qramatika dili kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə edən hər bir şəxs qarşısında müəyyən praktik məqsəd və vəzifələr durur. Ünsiyyət prosesində iştirak edən dildən onun təyinatı üzrə kifayət qədər düzgün və səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu məsələlər dilin kommunikativ funksiyasından doğur. Dil ünsiyyət vasitəsidir. Onun kommunikativ funksiyasının reallaşdırılması həmin vasitədən, yəni dildən düzgün istifadəni nəzərdə tutur. Düzgün istifadə təkcə dilin uzus və normalarına yetərinə əməl etməklə məhdudlaşmır. Bu, kommunikasiya prosesinin müxtəlif amilləri ilə əlaqələnir, onların vəhdətinə nail olmağı tələb edir. Kommunikasiyanın strategiyası, kommunikasiya və kommunikantların məqsədi qeyd olunan məsələdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kommunikasiya prosesində iştirak edənlər kommunikantlardır. Onlardan biri informasiyanı ötürən, digəri isə qəbul edəndir. Kommunikantlar ayrı-ayrı fərdlər ola bildiyi kimi, kommunikant funksiyasında çıxış edən təşkilat, şirkət, idarə və s. ola bilər. İkinci halda kommunikasiya prosesi informasiyanın müəyyən təşkilata ötürülməsi halını nəzərdə tutur. Belə informasiya məktub və ya başqa sənəd olur. Qeyd edilən halda biz müəyyən abstraksiya ilə qarşılaşırıq. Bu zaman da informasiyanı son alan yenə də şəxs olur. Fərqli cəhət ondadır ki, həm informasiya ötürücüsü, həm də qəbuledicisi kollegial və ya ümumiləşmiş formada çıxış edir. Bu cəhət informasiyanın formalaşdırılması, kodlaşdırılması və dekodlaşdırılmasına təsir göstərir. Xəbər və ya məlumat müəyyən hökm, ifadə, ümumiyyətlə məndir. Qeyri-

verbal prosesdə informasiya şəkil, qrafik və s. şəkildə formalaşdırıla bilər. Məsələn küçə hərəkəti nişanı qeyri-verbal informasiya daşıyıcısıdır. Məlumatlar müxtəlif səciyyəli işarələrdən (söz və qeyri-verbal) ibarət olur. Bu işarələri dilçiliyin semiotika və ya semiologiya bölməsi öyrənir. İşarələr müəyyən işarələr sistemi, kod və ya dil əmələ gətirir. Məsələn, verbal dil, jest dili, Morze əlifbası, proqramlaşdırma dili və s. Buradan belə nəticə çıxır ki, kommunikasiya verbal və qeyri-verbal olmaqla iki formaya malikdir və bu iki formadan birində həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, bəzən verbal və qeyri-verbal informasiyaların qarışığından istifadə olunur. Məsələn, müəllimin tələbə ilə dialoqu çertyojda çəkilmiş detal haqqında olduqda verbal məlumatın, qeyri-verbal məlumatla birgə kommunikasiya prosesində iştirakı baş verir. Bu tipli ünsiyyət halları az deyildir və onların müxtəlif tipləri təcrübədə özünü göstərir. İnsan üçün əsas verbal kommunikasiya prosesi üstünlük təşkil edir. Verbal kommunikasiyaya vasitələrinə yazılı və şifahi nitq aiddir. Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri iki yerə bölünür ilkin qeyri-verbal dillər (jestlər, pantomima, mimika və s.), sonradan yaradılmış qeyri-verbal informasiya vasitələri (Morze əlifbası, proqramlaşdırma dili, yol hərəkəti nişanları və s.). Kommunikasiyanın verbal ifadə vasitələrini dilçilik, qeyri-verbal ifadə vasitələrini isə paralingvistik və semiotikanın ayrı-ayrı bölmələri tədqiq edir. Lakin hər iki formanın bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğu aşkardır.

Kommunikasiyanın müxtəlif formaları və növləri: yazılı, şifahi, vizual və digər formaları vardır. Bu formalardan hər biri digərindən ötürülən informasiyanın kodlaşdırılma sistemi ilə fərqlənir. Kütləvi informasiya vasitələri müxtəlif kommunikasiya vasitələrindən istifadə edir. Məsələn, televiziya və kinoda danışq dilindən, şəkillərdən, musiqidən istifadə olunursa, qəzetdə yazılı dildən, şriftdən, illüstrasiya və şəkillər özünə yer alır. Şriftin müxtəlifliyi, kursivlər, müxtəlif çərçivələr, sütunlar da qəzet üçün kommunikativ vasitə rolunu oynayır. Kinoda musiqinin funksiyası daha genişdir. Musiqi danışqlararası boşluğu doldurur, kommunikasiya prosesinin fasiləsizliyinin təminedicisinə çevrilir. Kino dilinin linqvistik aspektdən öyrənilməsi filmdə səslənən dialoji və monoloji nitqi öyrənməklə məhdudlaşır. Lakin müasir

lingvistikada və ya kinodakı kommunikativ prosesin araşdırılması məsələyə başqa aspektdən yanaşmağı tələb edir. Musiqi, titr, ekrandakı mənzərə, divardan asılmış şəkil, binanın üstündəki yazı, işığın sönməsi, havanın qaralması, aktyorların mimika və jestləri və kommunikativ aktın vasitələrinə çevrilir və onlar informasiyanın ötürülməsi və qəbulunda özünəməxsus rol oynayır. Verbal vasitələrdən fərqli olaraq, qeyri-verbal vasitələr subyektin həmin vasitələri necə qavraması ilə bağlı əlavə effektlər yaradır. Bu xüsusiyyət dil materialının qavranmasında da özünü göstərir. Lakin verbal vasitələrdə yozum üçün imkanlar məhduddur. Burada məna və semantika ön planda durur.

Dilin daşıyıcıları arasında qarşılıqlı təsirlə səciyyələnən nitq aktı kommunikasiya aktı adlanır. Kommunikativ aktın gedişində iştirak edən tərəflər qarşılarında duran kommunikativ vəzifələri həll edirlər. Nitq təsiri həmişə informasiyanın ya ötürülməsinə, ya da qəbuluna köklənir.

Dildə baş verən dəyişmələrin psixologiya ilə bağlılığı olmaması fikri irəli sürülür. Dil faktlarının təbiətini izah edərkən yalnız sosioloji amillərə, daha doğrusu həmin dildən istifadə edən cəmiyyətdə baş verən dəyişmələrə istinad olunur. Hər bir sosial qrupa spesifik intellektual bacarıqların xas olması və bunun özünü həmin qrupların nitqində göstərməsi qəbul edilir. Dilin inkişafında alınmaların rolunu xüsusi vurğulanır, dillərin qarışması və evolyusiyası fikirləri irəli sürülür. Dillərin differenssiyasını xalqların məskunlaşması ilə bağlayırlar. Dildə baş verən dəyişmələrin səbəblərini cəmiyyətdəki dəyişikliklərdə görürlər.

Kommunikasiya aktında ötürülən və ya qəbul edilən məlumatın informativliyi prosesin gerçəkləşmə səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Kommunikativ funksiyanın vasitəsi olan dilin köməyi ilə ötürülən informasiyanın həcmi çox olduqca kommunikativ aktın səmərəliliyi artır. Lakin bu o demək deyildir ki, kommunikasiya prosesində izafi informasiya ötürülsün. İzafi informasiya kommunikasiyanın neqativ göstəricisidir. Adresant adresatla müəyyən referentlə bağlı əlaqəyə girir və bu zaman kod kimi dildən istifadə edir.

Hər bir fərd üçün müəyyən informativlik intensiya səciyyəvidir. İntensiya konvensiyadan fərqlənir. Konvensiya nitq şəraitindəki davranışının ictimai tənzimlənmiş qaydalarıdır.

Kommunikativ akt təkcə kommunikasiya məqsədi ilə səciyyələnir. Kommunikativ akt çərçivəsində kommunikativ perspektiv də nəzərə alınır. Kommunikativ perspektiv nitq aktı prosesində arzu olunan nəticənin əldə edilməsini əhatə edir.

Kommunikativ səlahiyyət fərdə və fərdlər qrupuna məxsus kommunikativ strategiyaların məcmusudur.

Kommunikativ strategiya, niyyət, məqsəd cümlə və ondan böyük vahid şəklində formalaşmış hər bir dil vahidi üçün səciyyəvidir. Bunu aydın müşahidə etmək üçün konkret nümunəni nəzərdən keçirək:

*The one opened the door with a latch-key and went in, followed by a young fellow who awkwardly removed his cap. He wore rough clothes that smacked of the sea, and he was manifestly out of place in the spacious hall in which he found himself. He did not know what to do with his cap, and was stuffing it into his coat pocket when the other took it from him. The act was done quietly and naturally, and the awkward young fellow appreciated it. "He understands," was his thought. "He'll see me through all right."* (Cek London).

*O, açarı ilə qapını açdı və içəri girdi. Arxasınca gənc bir oğlan özünü itirmiş halda papağını çıxarıb daxil oldu. Əynindəki yöndəmsi paltar onun dənizçi olduğunu nəzərə çarpdırırdı. Daxil olduqları geniş dəhlizdə o, elə bil ki, yerində deyildi. Bilmirdi papağını nə etsin, onu cibinə basmaq istəyirdi ki, o birisi papağı aldı. Sakitcə aldı. Özünü bu yerdə narahat hiss edən oğlan ürəyində ona minnətdarlıq etdi. Ürəyində fikirləşdi ki, "Başa düşür. Kömək edər. Hər şey keçib gedər".*

Verilmiş nümunədə dilin kommunikativ funksiyası mətn vasitəsilə yerinə yetirilir. Mətnin birinci abzası olan bu parçada ötürülən informasiya müəyyən həcmə malikdir. İnformasiyanı ötürənlər hələlilik ikidir. Birinci ötürən müəllifdir. İkinci ötürən isə müəllifin təsvir etdiyi ikinci şəxsdir. Müəllif onun daxili nitqini canlandırır. *"He understands," was his thought. "He'll see me through all right."*

Məlumdur ki, vasitəsiz nitq anlayışı özgə nitqinin ötürülməsi nəticəsində yaranan linqvistik hadisədir. Ona verilən təriflərdə də bu cəhət əsas götürülür.

Nitq prosesində müəllif, danışan və ya nəql edən yalnız öz sözlərini adresata çatdırmır. O, başqasına məxsus olan nitqi də ötürmək məcburiyyətində qalır. Bu baxımdan, nitqi şəxsə məxsusluğuna görə ayırma imkanı yaranır. Nitq aktı prosesində nitqi bir fərd canlandırır. Bu halda həmin şəxs yaradılan nitqin müəlifə və ya onu nəqlədən, eyni zamanda, başqasına məxsus nitq haqqında məlumat verən, başqasına aid nitqi olduğu kimi canlandıran, deyən funksiyasında da çıxış edir. Danışanın nitqində və ya müəllif nəql etməsində onun özünün, yaxud başqa şəxsin ifadələrinin, fikirlərinin daxil edilməsi kimi sintaktik keçidlər yer alır. Müəllifin, danışanın yazı və ya danışq prosesində istifadə etdiyi başqasına məxsus nitq dilçilikdə özgə nitqi adlandırılır. Ədəbiyyatda özgə nitqinin müxtəlif şəkildə təyin olunması qeydə alınır. Məsələn, B.Ardentova belə qənaətə gəlir ki, özgə nitqinin təyinedici amili onun kimə məxsusluğu deyil, onun obyektivləşdirilməsi, gerçəkləşdirilməsidir.

Bununla belə, özgə nitqi yalnız başqasının dediyi və ya yazdığı sözlər deyil, həm də onun deyə biləcəyi, düşündüyü, ürəyindən keçirdiyi söz və ifadələr də olur. Buna bəzən daxili nitq deyilir, bəzən isə başqa termindən - qeyri-məxsusi vasitəsiz nitq, qeyri-məxsusi vasitəli nitq terminlərindən istifadə olunur. Dildə struktur-semantik münasibətə görə qeyri-məxsusi vasitəsiz nitqin polyar variantları mövcuddur. Burada bir qütbə nəqlədən və personajın nitqinə təşkil olunmuş iki komponentli struktur, digər qütbə isə personajın şüur prizmasından keçən müəllif nitqi durur.

Qeyri-məxsusi nitq gerçəklikdə özgənin nitqi deyildir. Lakin bu nitqi müəllifin özgəyə şamil etməsinin səbəbləri vardır. Müəllif personajın, yaxud qəhrəmanın vəziyyətini, yaranmış şəraiti hiss edir, qiymətləndirir. Qiymətləndirmə prosesində müəllifin hasil etdiyi qənaət ona qeyri-məxsusi vasitəsiz və ya vasitəli nitqi yaratmağa əsas verir. Bədii əsərdə özgə nitqinin bu şəkildə verilməsi surətin daxili aləmini, emosional vəziyyətini açmağa xidmət edir.

*The act was done quietly and naturally, and the awkward young fellow appreciated it. "He understands," was his thought. "He'll see me through all right."*

Nümunədən göründüyü kimi, qeyri-məxsusi vasitəsiz nitq yalnız personacın nitqinin deyil, onların fikir, xəyal və düşüncələrini əhatə edir. Bu forma daxili monoloq, daxili nitqdir. Müəllif nitqində yer alan bu özgə nitqi müəllifin, nəqlədən özünü tərəfindən formalaşdırılır, yaradılır. Belə nitqin səciyyəvi cəhəti, onu vasitəli və vasitəsiz nitqdən, özgə nitqinin verilməsinin başqa formalarından fərqləndirən xüsusiyyət müəllifə və personaja aid nitq planlarının bir-birinə qarışmasıdır. Nümunədə nitq müəllif tərəfindən aparılır. Lakin ifadənin məzmun planı, onun modallığı, leksik vasitələrin seçimi, kəmiyyət və zaman planı baxımından personajın subyektiv fikir və nitq sahəsinə keçir. Başqa sözlə desək, qeyri-şəxsi vasitəsiz nitq personajın vasitəsiz nitqi ilə yaxınlaşır, onun çatdırmaq istədiyi məzmunu ifadə edir. Lakin bu nitq müəllifin nəqlətməsinə qarışır. Qeyri-şəxsi vasitəsiz nitq həqiqi vasitəsiz nitq və müəllif nitqi ilə müqayisədə keyfiyyətə yeni olub, formaca müəllif nitqinin özgə nitqinə keçməsinə imkan yaradır, nəqlətmənin formal-qrammatik vəhdətini saxlamaqla, onda müxtəlif subyektiv nöqtəyi-nəzər əmələ gətirir.

"Müəllif nitqi ilə vasitəsiz nitq arasındakı əlaqə müəllif nitqi vasitəsilə yalnız özgə nitqini təqdim etmək, onun kimə məxsus olması haqqında məlumat verməklə məhdudlaşır" [32, s. 31]. Bu fikirdən belə çıxır ki, müəllif nitqinin yalnız bir funksiyası, yəni özgə nitqini təqdim etmək, onun kimə məxsusluğunu qeyd etmək funksiyası vardır. Bu məsələyə dilin kommunikativ funksiyası baxımından yanaşdıqda, aydın olur ki, nitqin hansı formasından istifadə olunmasından asılı olmayaraq, kommunikativ akt gerçəkləşdirilir.

Yuxarda verilmiş nümunədə müəllif nitqi əsas korpusu təşkil edir. Müəllif öz nitqində iki fərd haqqında informasiya verir və bu fərdlərdən birinin təsvirinə, onun sosial durumuna diqqət yönəldir, onun daxili nitqini, emosional vəziyyətini verir:

*He wore rough clothes that smacked of the sea, and he was manifestly out of place in the spacious hall in which he found himself. He did not know what to do with his cap, and was stuffing it into his coat pocket...* Bu parça müəllif nitqində yer almış ikinci şəxs, onun emosional vəziyyəti, sosial statusu haqqında informasiya daşıyır. Bütün bunlar kommunikasiya prosesinin referentləridir. Həmin referentlər adresant-

müəllif tərəfindən kodlaşdırılıb oxucu-adresata ötürülür. Müəllifin kommunikativ niyyətinin olması açılırsa, onun kommunikativ məqsədi hələlik bəlli deyil. Çünki dilin mətn səviyyəsində həyata keçirən kommunikativ funksiyası adresata ikinci şəxsin dənizçi olması barədə məlumatın verilməsi məqsədini hələlik açmır. Dialoji nitq prosesində kommunikativ niyyət və məqsəd inimplisitliyi və eksplisitliyi başqa şəkildə təzahür edir. Nitqdə kommunikativ məqsəd daha aşkar və daha üzdə yer tutur.

Dil, nitq və mətn özünün kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir. Lakin dilin, nitqin və mətnin yerinə yetirdiyi kommunikativ funksiyalarda müəyyən fərqlər meydana çıxır. Belə fərqlərin daha geniş planda araşdırılması bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Həmin məsələlər mətnin kateqoriya və vahidlərini, mətnin funksiyalarını, dil-nitq münasibətlərini əhatə edir. Nitq aktları və mətn dilçiliyi müstəvisindən də bu məsələyə baxılırsa bütöv kommunikativ aktda istifadə olunun nitq aktlarının özlərinin də fərqli funksiya və xüsusiyyətləri üzə çıxır. Ümumiyyətlə, dilin funksiyaları geniş anlayışdır və dilin cəmiyyətdə, insanlar arasında, eləcə də tarixi inkişaf prosesində oynadığı rolla səciyyələnir. Dilin kommunikativ funksiyası, öz növbəsində, kommunikasiya prosesinin amilləri fonunda nitq və mətnin kommunikativ funksiyaları kimi öyrənilməlidir. Bu isə qeyd olunduğu kimi, bir sıra məsələləri aydınlaşdırmağı, onlara münasibət bildirilməsini tələb edir.

## **1.2. Mətnin əsas kateqoriyaları**

Dilçilikdə mətn kimi, statusu çox gec və çətinliklə açılmış ikinci bir obyekt tapmaq çətindir. Hətta hələ də kifayət qədər dəqiq tərifini tapmamış söz və cümlə də qeyd olunan məsələdə mətnlə müqayisəyə girmir. Bununla belə, mətnin linqvistik obyekt olması artıq mübahisə doğurmur, fikir ayrılığına səbəb olmur. Mətnin linqvistik relevantlığı haqqında indi məsələ qaldırmağa ehtiyac olmasa da, mətnin statusunun təyini aktuallığını saxlamaqdadır.

Mətn termini çoxmənəlidir və dilçilik terminologiyasında, eləcə də mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda onun izahında bu cəhət özünü aşkar şəkildə göstərir.

Bir çox Avropa dillərində, həmçinin də rus, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində "mətn" termin kimi izahlı lüğətlərə daxil edilmiş və ondan termin səviyyəsində istifadə edilir. Mətn terminindən dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsi daha geniş yayılmışdır. Bu izaha görə "Mətn - 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir". Belə təyinetmə ümumi mahiyyət daşıyır. Lakin bu şəkildə izah mətn dilçiliyinin əsasını qoymuş tədqiqatçıların işlərində mətnə yanaşmadan irəli gəlir. Mətnə konkret tərif verənlər və ya vermək istəyənlər də az deyildir. Mətn "müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülmüş çoxluğu"dur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb təməldir." Bu baxımdan mətn bütöv linqvistik obyektidir. İ.R.Qalperin mətnin əsas kateqoriyaları cərgəsində integrasiya və retrospeksiya ilə yanaşı informativliyi ayrıca qeyd etmişdir [31, s.39]. İnformativlik mətnin tamlığı və bitkinliyindən asılıdır. Tamlıq və bitkinliyin əsas göstəricilərindən biri isə əlaqəlilikdir. Ayrılıqda götürülmüş hər bir söz informasiya daşıyır. Sözlərin yanaşı düzülməsi bu informasiyanın həcmi artırır. Lakin sözlər mətndə necə gəldi düzülmür. Bu isə söz sırasını onun cümlədə və beləliklə də mətndə oynadığı funksiyaları, söz sırasının mətndəki rolunun aşkara çıxarılmasını tələb edir. Ümumiyyətlə, burada mətnin kateqoriyaları anlayışını nəzərdən keçirmək və bundan sonra söz sırası və mətnlə bağlı digər anlayışlara keçmək daha məqsədə müvafiqdir. Çünki kateqoriya anlayışı özü mürəkkəb anlayışdır. Morfoloji kateqoriyalar və mətn kateqoriyaları bunlar fərqli şeylərdir. Mətn üçün kateqoriya anlayışını təyin etmək bəzi mübahisələr də doğurur. Doğrudanmı mətnin kateqoriyaları vardır? Təbii ki, məsələyə morfoloji kateqoriyalar müstəvisindən yanaşsaq, mübahisəli cəhətlər ortaya çıxır. Dilin sistem təbiəti mətnin də sistem təbiətini təsdiqləyir. Mətn, əslində dil vasitələri əsasında yaradılan linqvistik təməldir. Bu təməlin təşkilədiciləri bir-biri ilə müəyyən münasibətlərdə olur. Həmin münasibətlər mətn təşkilədiciləri sisteminin hansı məsələsinə baxılmasından asılı olaraq dəyişir.

Məlumdur ki, sözlərin leksik məna ilə yanaşı, qrammatik mənaları vardır. "Qrammatik məna sözlərin bir-biri ilə münasibətdə olarkən aldıkları mənadır." M.Hüseynzadə göstərir: "sözün öz əsas leksik mənasından başqa, nitqdə cümlə daxilində bir və ya bir neçə qrammatik mənası olur. Sözün qrammatik mənası leksik mənasından çox olur. ...qrammatik məna nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir, ...sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərir, ...danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini bildirir" [7, s.20].

Dilin qrammatik kateqoriyalar qrammatik məna əsasında müəyyənləşdirilir. "Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmcins əşya və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur. ... Qrammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələrinin (formalar) vəhdəti qrammatik kateqoriya adlanır."

Hər şeydən əvvəl, mətn kateqoriyası ilə ümumfəlsəfi, eləcə də dil kateqoriyaları arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri açmaq lazım gəlir. A. Bondarko "funksional-semantik kateqoriyalar" anlayışını irəli sürmüşdür [22, s.21]. Bu anlayış müxtəlif cinsli dil vasitələri sistemini birləşdirir. Həmin vasitələr müəyyən semantik funksiyaları yerinə yetirmək üçün qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olurlar. Funkisonal-semantik kateqoriyanın nüvəsini morfoloji kateqoriya təşkil edir. Bu mənanı yaradan digər vasitələr isə kənar elementlər qrupu kimi formalaşır. Məsələn, temporallıq kateqoriyasının nüvəsi zaman kateqoriyasıdır. Kənar elementlər qrupu isə bu halda növ kateqoriyası olur.

Qeyd olunmuş kateqoriyalar sistemində növbəti yeri mətn kateqoriyaları tutur.

İ.R.Qalperin mətn kateqoriyasını mətnin təşkilinin qanunayğunluqları kimi izah edir. Kateqoriyanın mövcudluq qanunayğunluqları mətn qrammatikasını yaratmağa imkan verir. Mətn kateqoriyaları qrammatik əsas zəmində formalaşır. Müəllif qrammatik kateqoriya ilə mətn kateqoriyası anlayışlarını, demək olar ki, sinonim kimi işlədir [31, s.37].

Mətn və qrammatik kateqoriyaları müqayisə edib onların fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmaq mümkündür. Ədəbiyyatda bu kateqoriyalar arasında dörd fərq qeyd edilir:

1) qrammatik kateqoriyanın bazasında universal semantik əlamətlərin qapalı sistemi qoyulur. Mətn kateqoriyalarında baza rolunda kommunikasiya və biliklərin tətbiqi ilə bağlı nitqyaratma kateqoriyası durur;

2) Struktur baxımından qrammatik kateqoriyada aparıcı rolu kateqorial formaların qarşı-qarşıya duran münasibətləri oynayır. Mətnin semantika və quruluşunda bu və ya digər kateqoriyanın üzə çıxması funksional-semantik sahə ilə əlaqədardır. Belə sahə leksik qrammatik sahə ilə müqayisədə məzmunca daha genişdir və daha çox konseptual səciyyə daşıyır;

3) Mətn kateqoriyasının gerçəkləşməsi qrammatik kateqoriyadan fərqli olaraq tənzimlənən deyil, ehtimallı səciyyə daşıyır. Mətn üçün onun formalaşma xarakteri müəyyən qaydalarla və ya qrammatika ilə məhdudlaşmır. Formalaşma qrammatik, semantik, praqmatik qaydaların geniş spektrindən bəhrələnmə imkanları ilə seçilir;

4) Mətnin xassələri morfoloji və sintaktik qrammatik kateqoriyaların funksional potensialın reallaşmasında üzə çıxır. Mətnin belə quruluşu mətn kateqoriyasının sərhədlərini genişləndirməyə imkan verir.

Mətnin kateqoriyası onun əlamətlərinin məcmusudur. Tam əsər, eləcə də onun hissələri müəyyən kateqorial əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlərin qarşılıqlı münasibəti mətni yaradır.

Mətn kateqoriyalarına əsasən aşağıdakılar aid edilir: 1) integrasiya; 2) əlaqələnmə (bağlanma); 3) retrospeksiya; 4) prospeksiya; 5) kontinium; 6) dərinlik (sətirləti məna); 7) presuppozisiya; 8) praqmatika və s.

O.Vorobyova müəllif, oxucu və xronoton kateqoriyalarını da bu sıraya əlavə edir.

N.A.Srebryanskaya müasir dilçilik tədqiqatlarında qeyd edilən, sadalanan mətn kateqoriyaların həddən artıq çox olmasını və bu sayın get-gedə artmasını, bunun kateqoriyaları ayırmanın çətinliyindən irəli gəldiyini göstərir, "bədi mətnin əlaməti" terminindən istifadə etməyi daha optimal hesab edir [48, s.30].

A.Şaxmatov "mətnin deyktik modusu" terminini təklif edir. O belə hesab edir ki, "Deyktik modus" mətnin funksional-semantik kateqoriyası olub referensial müəyyənliyə, yaxud qeyri-müəyyənliyə əsaslanır. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik

mətndəki bütün obyekt xronotop semantikalı elementlər ilə bağlı götürülür. Bədii mətnin personajları və xronotopu şəxsi, yeri və zamanı təsvir etməklə formalaşdırılır [51, s.43].

Mətn dilçiliyinin yaranması və inkişaf tarixini izləsək mətnin ilk növbədə mətn dilçiliyinin obyekt kimi qəbul edilməsini və ona sintaktik hadisə kimi baxılmasını müşahidə edirik. Sonralar isə mətnin kommunikativ cəhətləri və funksiyaları diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Mətnin linqvistik təhlilində sintaktika, semantika və praqmatika əsas yer tutur. Sintaktika işarələrin bir-biri ilə münasibətlərinə söykənir və mətn vahidləri arasındakı əlaqəni əhatə edir. Koheziya da bu tərkibdə yer alır. Mətnin semantikasını tədqiqatları mərkəzi istiqamətlərindən biri olub mətnin tamlığını, onun məzmunu kəsb edən parametrlərini açmağa xidmət göstərir. Mətnin formal və semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq vacib olsa da, mətnin funksional-praqmatik təşkili indi daha çox ön plana çəkilir.

Praqmatika ifadələr və onların aid olduqları obyektləri, eləcə də həmin ifadələri bu və ya digər şəraitdə istifadə edən şəxslər arasındakı münasibətləri araşdırır. Praqmalinqvistika insanı tədqiqata daxil edir, linqvistik tədqiqat isə subyektlə obyekt arasındakı münasibətin fəlsəfi ümumiləşdirilməsi səviyyəsinə qaldırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ yanaşma, mətnin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərini bir kənara qoymur.

Dil özü sistem halında müəyyən xətti xarakterdə olduğu üçün sözlərin nitq prosesindəki sırası da linqvistik və tekstoloji əhəmiyyət daşıyır. Doğrudur, elə dillər vardır ki, söz sırası bu dillər üçün əhəmiyyət daşıymır. Ümumdə sözlərin sırası iki müxtəlif istiqamətli funksiya daşıyır:

1) söz sırası söz birləşmələrinin və cümlənin komponentləri arasında əlaqə yaradan vasitədir;

2) söz sırası cümlələrarası, habelə cümlə ilə kontekst, konstitusiya ilə əlaqə yaradan, həmçinin cümləyə onun nitq, sintaktik kompozisiya funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verən vasitələrdən biridir.

Beləliklə, cümlədə və mətndə söz sırası da sözlərin əlaqələnməsinin müəyyən üsludur. Bu əlaqələnmə cümlə səviyyəsində semantikanın müəyyənləşdirilməsində müəyyən rol oynayır.

Mətn ünsürləri, elementləri bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olur. Dilçilikdə mətnin cümlə və ondan böyük elementlər arasındakı əlaqə koheziya adlandırılır. Mətn əlaqələri sistemində koherensiya və koheziya xüsusi yer tutur. Bunlar fərqli anlayışlardır. "Koherentliyi koheziya ilə eyniləşdirmək olmaz. Koherentlik mətnin xüsusiyyətidir, koheziya isə mətnin cümlədən kiçik olmayan vahidinə xas xüsusiyyətdir." Koherentlik mətnin leksik-semantik, qrammatik (hər şeydən əvvəl sintaktik) və üslubi aidliyi, eləcə də onu təşkil edən cümlələrin qarşılıqlı asılılığından ibarət tamlıqdır. Koherentlik koheziyanın leksik-semantik, sintaktik və üslubi növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir.

Mətn üçün yalnız onun vahidləri arasında əlaqə zəruri amil deyildir. Mətn mürəkkəb bir tam olub informasiyanın hərtərəfli ötürülməsinin əsas vasitəsi onun yaradılmasında ümumi məqsədi informasiyanın ötürülməsidir. Mətn müəyyən vahidlərin əlaqələnməmiş ardıcılığından təşkil olunduğuna görə onun əvvəlki hissələrinin daşdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. Bu baxımdan, mətn genişləndikcə, ona mətn vahidləri artırıldıqca informasiyanın həcmi dəyişir. Köhnə məlumatı yeniləri əvəz edir və bu zaman ötürülən informasiyalar arasında əlaqələr də qurulur. Köhnə informasiya dəyərliliyini itirir, yeni informasiya isə dəyərlilik qazanır. "İnformasiya hər hansı məlumat deyil, ancaq və ancaq hər hansı məlumatın yeni olan hissəsidir. Bu onun ciddi, xüsusi terminoloji mənasıdır".

Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvələ, həm də sona istiqamətlənmiş informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. "Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisiyon funksiya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar".

*"Won't you sit down, Mr. Eden?" the girl was saying. "I have been looking forward to meeting you ever since Arthur told us. It was brave of you - "*

*He waved his hand deprecatingly and muttered that it was nothing at all, what he had done, and that any fellow would have done it. She noticed that the hand he waved was covered with fresh abrasions, in the process of healing, and a glance at the other loose-hanging hand showed it to be in the same condition. ...*

"Martin İden" əsərinin birinci fəslindən götürülmüş bu parça dissertasiyada yer almış birinci parçanın bir qədər sonrakı davamıdır. Əvvəl iki şəxsin daxil olduğu otağa üçüncü adam girir. Birinci şəxs onu ikinciyə təqdim edir və yalnız bundan sonra o, üçüncünü görür. Bu vaxta qədər isə otaqdakı kitablara baxır və bütün fikri kitablarda olur. Bu Martinin kitaba aludəçiliyini bildirən informasiyadır. Yeni informasiya isə qızın otağa girməsidir. Qız Martinə oturmaq təklif edir. Bu, kommunikativ akt prosesində baş verən hadisənin təsviridir və oxucu üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məlumdur ki, mətndəki informasiya dəyərli və dəyərsiz ola bilər. Yəni müəllif bəzən kommunikativ akt üçün dəyərli olmayan informasiyanı mətnə daxil edir. Belə halda informasiya müəyyən müddətdən sonra dəyərliliyini itirir. Müsahibinə oturmağı təklif etmək Rufun Martinə münasibətini, Rufun mədəni insan olmasının göstəricisi kimi çıxış edir. Lakin onun Martinlə çoxdan görüşmək arzusunda olması informasiyası yenidir və informasiyanın dərhal və sonradan dərinləşdirilməsi tələbini ortaya atır. Bu kontekstdə Ruf tərəfindən verilmiş üçüncü informasiya xətti "It was brave of you" - cümləsindən irəli gəlir. Qız hələlik oxucu üçün aydın olmayan bir xəbəri də verir. Martin hansısa mühüm bir işi görmüşdür.

İkinci abzasda informasiya Martinin görünüşü, onun geyimi, bədən quruluşu ilə bağlıdır. Bu məlumatlar əsərin lap əvvəlində verilmiş informasiyaların davamı səciyyəsinə daşısa da, həmin informasiyalar mətnə iştirak edən üçün personajın - Rufun düşüncüləridir. Mətn informasiya ötürmək vasitəsi olmaqla yanaşı, bir çox başqa məqsədlərə xidmət edir. Bədii əsərdə müəllif obrazı açır. Oxucuda bu obrazla bağlı müəyyən hisslər oyadır. Mətn boyu daxil edilən informasiyanın az olmayan bir hissəsi müəllifin bu məqsədinə xidmət edir. Rufun düşüncələri, onda Martinə qarşı

müəyyən hiss oyadır. Əsərin sonrakı davamında bu düşüncələrin informativ yükü daha da çox hiss olunur.

Mətnin kommunikativliyi isə mətni yaradanla onu oxuyan və ya dinləyən arasındakı ünsiyyəti əhatə edir. Bu ünsiyyət bütün kommunikantların mütləq dialog iştirakçısı olması tələbini ortaya atmır. *"Won't you sit down, Mr. Eden?" the girl was saying. "I have been looking forward to meeting you ever since Arthur told us. It was brave of you -"* kontekstindəki kursivlə verilmiş parça mətn daxilində kommunikasiyada olan şəxslərin kommunikativ aktlarıdır. Burada adresant Ruf, adresat isə Martindir. *"The girl was saying"* - müəllif nitqidir. Bu parça sözlərin kim tərəfindən deyilməsini aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Mətni formalaşdıran vasitə rolunu oynayır. Bu informasiyanın dəyərliyi azdır və mətnin davamında onun mahiyyəti itir.

Mətnin kommunikativ pragmatik xüsusiyyətləri bu günə qədər tam işlənmemişdir. Elə buna görə də mətnin quruluş baxımından araşdırmalar da natamamdır. Qeyd olunan cəhət mətnin kommunikativ hadisə olmasına diqqət verilməməsindən irəli gəlir. Mətn fraza və cümlələrdən təşkil olunur. Onda təqdim edilən və aktivləşən konseptlər, adətən, tamdır. Lakin mətnin tamlığı mətni yaradıb qavrayan kommunikantların münasibətindən də asılıdır. Kommunikasiya qapandıqda mətn itir. Mətn yalnız əlaqə və tamlıqla deyil, həm də intensionallıq, şəraitlə bağlılıq, başqa mətnlərlə əlaqə və informativliklə səciyyələnir. Ona görə mətn də ünsiyyət vahidi hesab edilir. Mətn müxtəlif tipli ifadələrdən təşkil olunmuş kommunikativ vahiddir. Kommunikativlik mətnin bütün digər xassələrini birləşdirir.

Poststrukturualist paradigmada mətnin mahiyyəti "danışan-mətn-qulaq asan" triadasında sonuncu elementdən asılıdır. Mətn şərh üçün deyil, şərh üçün əsas verən vasitədir. Bədii ədəbiyyatda bu triadabirinci və sonuncu mövqedə duranlar dəyişir. İstifadə etdiyimiz əsərlə izah etsək, onda deyə bilərik ki, danışan mövqeyində müəllif, Ruf, Martin, Artur və başqa personajlar durur. Həmin personajlar həm də dinləyən olurlar. Lakin onların sırasına oxucu auditoriyası da daxil olur. Oxucu da kommunikasiya aktının iştirakçısına çevrilir. Lakin oxucunun nitq aktı əsərdə olmur.

Kommunikativ nöqteyi-nəzərdən mətnin mahiyyəti yalnız dil əlamətləri ilə təyin oluna bilmir, mətn məqsədyönlü fəaliyyətin məhsuludur. Ona görə mətnin öyrənilməsinə kommunikativ aspektdən yanaşmaq vacibdir. Bu cür yanaşma, kommunikativ şərait mətnin əsas mənayaradıcı komponentidir.

Kommunikasiyanın məqsədləri müxtəlif olur. Bura informasiya vermək, qadağan, təhsil, tərbiyə, estetik təsir, ünvanlama baxımından da fərqlənir. Kütləvi, konkret ünvanlanma vardır.

Mətn formaları müxtəlifliyi ilə seçilir. Mətnlərin funksional-kommunikativ siniflərinə məişət danışığı dili mətnləri, publisistika və mətbuat mətnləri, elmi mətnlər, rəsmi mətnlər və s. aid edilir. Belə siniflərdən hər biri üçün vahid konstruktiv parametrlər səciyyəvidir. Həmin parametrlər aşağıdakıları özündə birləşdirir: 1) müəyyən sosial ünsiyyət sahəsinə aid əsas ictimai-kommunikativ məqsəd; 2) sosial ünsiyyət sahəsinə aid kommunikasiya predmeti; 3) kommunikasiya aktının həyata keçirildiyi şəraitə uyğun əlamətlər; 4) kommunikativ şərait üçün səciyyəvi olan ünsiyyət kanalı [42, s.50].

Hər bir mətn kommunikativ təbiətə malikdir. Mətn yüksək tərtibli dinamik kommunikativ təşkilolunandır. Bədii mətndə müəllif kommunikasiyanın mürəkkəb, ierarxik sistemini yaradır. Bu sistemdə kommunikasiyada iştirak edənlər arasında dinamik münasibət qurulur. Bədii ədəbiyyatda kommunikasiya münasibətləri sistemi belə olur: müəllif - danışan - narator - personajlar - oxucular. Mətn insan tərəfindən yaradılır və qavranılır.

Mətn mənanı generasiya edir. Ona görə mətnə həmsöhbət lazımdır. Həmsöhbət, müsahib, kommunikant kommunikativ aktın agentı kimi deyil, onun bilavasitə iştirakçısı olur. Dilin kommunikativ funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

1) müəlliflə oxucu arasında mətnin informasiya daşııcısından auditoriyaya məlumat ötürmək funksiyası;

2) kollektiv mədəniyyət yaddaşı funksiyası; 3) mətnin oxucunun həyata münasibətinin dəyişdirmə funksiyası; 4) mətnin oxucu ilə ünsiyyət funksiyası [38, s.44].

Bu funksiyaların mətndə hansı şəkildə ifadəsini tapmasını öyrənmək məqsədilə mətnin nisbətən bitkin bir parçasını təhlilə cəlb etmək daha məqsədəuyğundur. Dan Broun "Da vinçi şifrəsi əsərindən bir konteksti nəzərdən keçirək.

*"The new entrance to the Paris Louvre had become almost as famous as the museum itself. The controversial, neomodern glass pyramid designed by Chinese-born American architect I. M. Pei still evoked scorn from traditionalists who felt it destroyed the dignity of the Renaissance courtyard. Goethe had described architecture as frozen music, and Pei's critics described this pyramid as fingernails on a chalkboard. Progressive admirers, though, hailed Pei's seventy-one-foot-tall transparent pyramid as a dazzling synergy of ancient structure and modern method - a symbolic link between the old and new - helping usher the Louvre into the next millennium.*

*"Do you like our pyramid?" the agent asked.*

*Langdon frowned. The French, it seemed, loved to ask Americans this. It was a loaded question, of course. Admitting you liked the pyramid made you a tasteless American, and expressing dislike was an insult to the French.*

*"Mitterrand was a bold man," Langdon replied, splitting the difference. The late French president who had commissioned the pyramid was said to have suffered from a "Pharaoh complex." Singlehandedly responsible for filling Paris with Egyptian obelisks, art, and artifacts.*

*François Mitterrand had an affinity for Egyptian culture that was so all-consuming that the French still referred to him as the Sphinx.*

*"What is the captain's name?" Langdon asked, changing topics.*

*"Bezu Fache," the driver said, approaching the pyramid's main entrance. "We call him le Taureau. "*

*Langdon glanced over at him, wondering if every Frenchman had a mysterious animal epithet. "You call your captain the Bull? "*

*The man arched his eyebrows. "Your French is better than you admit, Monsieur Langdon."*

*My French stinks, Langdon thought, but my zodiac iconography is pretty good. Taurus was always the bull. Astrology was a symbolic constant all over the world.*

*The agent pulled the car to a stop and pointed between two fountains to a large door in the side of the pyramid. "There is the entrance. Good luck, monsieur. " "You're not coming? " "My orders are to leave you here. I have other business to attend to. " Langdon heaved a sigh and climbed out. It's your circus. The agent revved his engine and sped off. " (Dan Brown. Da Vinci code)*

Birinci funksiya - müəlliflə oxucu arasında mətnin informasiya daşııcısından auditoriyaya məlumat ötürmək funksiyası, demək olar ki, kontekstin əksər hissələrində özünə yer alır. Burada birinci abzas və ya registr konsepsiyası baxımından məsələyə yanaşsaq, birinci registr blokunda Parisdəki Luvr muzeyinin giriş qapısı haqqında məlumat verilir. Məlumat oxucu auditoriyasına ünvanlanır. Burada yeni girişin kim tərəfindən hansı üslubda inşa olunması aşkar informasiya kimi verilir. Eyni zamanda bu abzasda geniş oxucu kütləsi üçün az əhəmiyyət daşıya biləcək bəzi məqamlarda özünə yer alır. Yeni giriş qapısına münasibət fərqlidir. Bu qapının tikilməsini bəyənənlər də var, bəyənməyənlər də.

Elə bu abzasda kollektiv mədəniyyət yaddaşı funksiyası da nəzərə alınır. Parisdəki bu mədəniyyət mərkəzi dünya mədəniyyət tarixinin ən populyar olan obyektlərindən biridir. Bu baxımdan Luvr girişi, onun memarı, tikilmə üslubu haqqında kommunikativ aktda ötürülən informasiya əhəmiyyətlidir.

Kommunikasiya prosesinin davamında artıq bədii əsərin personajları arasındakı dialoq yer alır. Onlardan biri digərinin bu giriş qapısına münasibətini öyrənir. Beləliklə, mətn ümumi üçün daşdığı kommunikativ məqsəddən fərdlərarası səviyyədə əhəmiyyətli olan ünsiyyət prosesinə enir. Əsərin hələlək əvvəlki hissələrindən birində gedən bu dialoqda Luvr qapısına münasibətini söyləməli olan kommunikantın mövqeyi oxucu üçün əhəmiyyətli olmaya bilər. Oxucu bu məsələ ilə bağlı hələlək qapıların möhtəşəmliyi və qeyri-möhtəşəmliyi, mədəni irs nümunəsi olub-olmaması və digər məsələlərlə bağlı informasiyanı dəyərləndirir.

Sonrakı kommunikativ aktlarda Fransanın keçmiş prezidenti Mitterandan, onun xarakterinin bəzi cizgilərindən bəhs edilir ki, bu da ümumi auditoriya üçün maraqlı informasiya ola bilər.

Mətnin oxucunun həyata münasibətinin dəyişdirmə funksiyası Lenqdonun piramidaya münasibəti və bu münasibəti müəyyən faktlarla əsaslandırması şəklində təzahür edir. Ümumiyyətlə piramida ilə bağlı müəyyən münasibəti formalaşmamış oxucu və ya adresant şübhəsiz ki, Lenqdonun nöqtəyi-nəzərini qəbul edəcəkdir. Lakin bu məsələyə münasibəti olan oxucu Lenqdonla daxili dialoqa girə bilər. Lenqdonun fikirlərini təsdiq və ya təkzib edə bilər.

Nəhayət, mətnin oxucu ilə ünsiyyət funksiyası kommunikativ aktlarda ötürülən informasiyaların oxucu üçün zərurilik dərəcəsindən asılıdır. Oxucu ünsiyyət prosesinin məcburi və könüllü iştirakçısı ola bilər. Ona görə də onun mətnə və ümumiyyətlə bu kommunikasiya prosesinə münasibəti mətnlə ünsiyyətinin əsasını təşkil edir.

Məlumdur ki, sözlərin leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənaları vardır. "Qrammatik mənə sözlərin bir-biri ilə münasibətdə olarkən aldıkları mənadır" [3, s. 143].

Təbiət balıq tutur. Dəniz balıq tutur. Bu cür cümlələrin formalaşdırılması zamanı istifadə olunmuş kodlaşdırma da qüsurludur. Üümlənin hər bir vahidi başqa vahidlərlə əlaqədə olur. Cümlə daxilində həm qrammatik əlaqə, həm də semantik əlaqə vacibdir. Cümlənin hər bir üzvü sintaksemdir. Hər bir sintaksemin cümlədə öz funksiyası vardır. Kommunikativ proses üçün sintaksemlərin düzgün seçilməsi vacib şərtidir.

Dilin fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyini və təfəkkürlə sıx bağlılığını, dilin, eləcə də təfəkkürün eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıkları üçün vəhdət təşkil etdiyini göstərən A.Qurbanov dilin insanlar arasında mühüm ictimai vəzifə daşdığını, bu ictimai vəzifə ilə əlaqədar onun iki spesifik vəzifəsinin olduğunu söyləyir. Tədqiqatçı bu spesifik vəzifələrdən birincisinin kommunikativ, digərinin isə ekspessiv vəzifə olduğunu vurğulayır [10, s.32].

Kommunikasiya növləri kommunikantların tərkibinə görə fərqlənir. Kommunikasiyanın aşağıdakı növlərini ayırırlar: 1) intrafərdi; 2) fərdlərarası; 3) qrup; 4) kütləvi.

Bu sahəyə dair işlərdə kommunikasiyanın funksiyalarından söhbət açarkən fərqli fikirlər irəli sürülür. Məsələn, R.Yakobson kommunikasiyanın altı əsas funksiyasını ayırır. Referentiv, emotiv, koqnitiv, poetik, metadil və fatik adlandırılan bu funksiyaların hər biri bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətliyədir. M.Hellidey konseptual, kommunikativ qiymətləndirmə və mətn funksiyalarını xüsusi qeyd edir.

Kommunikasiyanın funksiyaları onun qeyd olunmuş növlərində də aparıcı olur. Ona görə də kommunikasiya növlərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Cümlənin kommunikativ aspekti onun subyekt və predikativi əsasında formalaşır. Bu iki qütb cümləni tamamlayır.

Mətnin kommunikativliyi isə mətni yaradanla onu oxuyan və ya dinləyən arasındakı ünsiyyəti əhatə edir. Bu ünsiyyət kommunikantların dialoq iştirakçısı olması tələbini ortaya atmır. Məsələn, yazıçı əsəri yaradır. Oxucu isə onu oxuyur. Bu iki tərəf arasındakı kommunikativ akt mətnin kommunikativliyindən birbaşa asılıdır. Müəllifin mətni yaratması ilə oxucunun onu qavraması mətnin kommunikativliyini təyin etmir. Əgər oxucu mətni qavramırsa mətn ya kommunikativliyə malik deyil, ya da oxucu kommunikant müəllifin nəzərdə tutduğu şəxs deyildir. Müəllifin ötürdüyü informasiya öz respiyentini yəni kommunikativ akt zamanı informasiyanı qəbul edən tərəfi tapmamışdır. Mətnin kommunikativliyi müəllifin kommunikativ məqsədindən və respiyentin həmin məqsədi hansı dərəcədə qavrayıb ona reaksiya verməsindən asılıdır. Kommunikativlik informativlikdən fərqli olaraq dövriliyə malikdir.

Mətnin qeyd olunan funksiyaları özünü real gerçəklikdə baş verən kommunikativ aktlarda da özünü göstəridiyi üçün onları nitqin funksiyaları sırasına da daxil etmək mümkündür. Məsələn, ata oğlu ilə söhbətdə ona nəsihət verə bilər və bu nəsihət oğulun həyata münasibətinin dəyişdirməyə də köklənə bilər. Əlbəttə, iki fərd arasındakı söhbətin kollektiv mədəniyyət yaddaşı funksiyasını yerinə yetirməsi fikrini irəli sürmək düzgün olmazdı.

### **1.3. Nitqin kommunikativ funksiyalarının reallaşma xüsusiyyətləri və cümlə modellərinin kommunikativ-nitq potensialları**

Dilçilikdə dil və nitq münasibətləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dil və nitq münasibətlərinin araşdırmış F.de Sössür, ilk növbədə, dil diaxroniyası və sinxroniyası problemlərini həll etmək istəmişdir. Onun dil-nitq münasibətləri münasibətlərinə dair fikirlərində belə bir mülahizə diqqəti cəlb edir ki, dil nitqdən təcrid edilmiş şəkildə nitq fəaliyyətinə bərabər ictimai hadisədir. Nitq ondan istifadə edənlərin danışığının cəmidir. Nitq danışanların ifadəsindən asılı olan fərdi kombinasiyaları, həmçinin, bu kombinasiyaların yerinə yetirilməsi üçün vacib olan danışiq aspektlərini birləşdirir. Bu iki cəhəti nitq funksiyasında aparıcı istiqamət kimi götürülür. Meydana çıxması fərdi və anidir. Dil isə bütövlükdə fərdlər məcmuğunun mövcud olan qrammatik sistemidir. Çünki dil bütövlükdə onların heç birində mövcud olmur, o bütünlüklə yalnız kütlədə mövcud olur [50, s.43].

Buradan belə nəticə çıxır ki, nitq ayrı-ayrı fərdlərə məxsus olduğu halda, dil bütünlükdə kollektivə aiddir. Nitq dilin mövcudluğunun vacib şərtidir.

A.Axundov dil və nitq problemlərini qarşılaşdıraraq onların bir linqvistik hadisə olmaqla müxtəlif mənalarda işləndiyini və müxtəlif növlərinin, təzahür formalarının olması fikrini irəli sürür. O qeyd edir ki, dilçilikdə nitqin üç terminoloji mənası geniş yayılmışdır [3, s.42].

Hər şeydən əvvəl, eyni bir kollektivin üzvləri ilə əlaqə üçün danışanın dildən istifadəsi nitq adlanır. Digər tərəfdən, nitq dil vasitəsi ilə ünsiyyət növü mənasını bildirir, nəhayət, nitq deyərkən, sintaktik quruluşun növlərindən biri nəzərdə tutulur. Bu mənada nitq sırf qrammatik, daha doğrusu, sintaksisə aid bir termin kimi işlədilir.

Dil ifadə vasitələrinin strukturu hüdudunda bütöv bir sistemdir. Bu sistem nitq vasitəsi ilə reallaşdıqda nitq birdən-birə systemsizləşə bilməz. Nitq dilin reallıq forması kimi dildən qidalanır, dil isə nitqin formalaşmasının bazasını təşkil edir. Nitq vasitəsi ilə dildə yeniləşmə yaranır, bu yeniləşmə nitqin təsiri altında sinxronikləşir, anlaşıqlı olur. Nitq özünün çevikliyi ilə dilin strukturunda və sistemində canlanır, dil

sisteminə özündə əks etdirir, hətta bu sistemi özünə tabe etdirir, strukturda və sistemdə baş verən bütün dəyişmələr nitq vasitəsi ilə yerinə yetirilir.

G.Liç "Dil nitq tərəfindən meydana çıxan bir bütöv olmaqla xalqa məxsus olan nitq ilə eyni deyildir" fikrinə əsaslanır. O göstərir: "Dil mənə məxsusdur. Ona görə ki, mən onu özümün fəaliyyətim ilə canlandırıram. Ancaq mən onu elə canlandırıram ki, dilin nəsillərdən nəsillərə keçməsi təmin olunsun" [60, s.34].

Ancaq hər bir ayrıca fərd anlayışsız olmağa risk etməməklə özünün iradəsi ilə onu əhatə edən dildə heç nəyi dəyişə bilməz. Hər hansı səsi sıradan çıxara bilməz, hər hansı hal formasını əvəz edə bilməz, hər hansı sabit adı dəyişdirə bilməz. Dil ayrı-ayrı danışanların iradəsindən və arzusundan asılı deyildir.

Ümumimilikdə, nitq aktı insan kollektivi tərəfindən tarixən qazanılmış dil ənənələrinin təzahür şəklidir.

Dil və nitqin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı A.Qurbanov göstərir ki, dil anlayışı özünün çoxaspektli olması ilə əlaqədar onun başa düşülməsində çətinliklər yaradır. Bu çətinlik, hər şeydən əvvəl, dilin nitqlə bağlı münasibətlərində nitqin həddlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir [9, s.68].

Nitqin təkcə bir fərdə xidmət göstərmədiyini nəzərə alıqda nitq və dilin funksiyaları arasındakı sərhəddin olması izahının araşdırılması problem yaradır. Buna görə də dil və nitqin funksiyaları barədə ümumiləşmə aparılarkən nitqin kollektiv xarakter daşmasının səciyyəvi əlamətləri istər-istəməz özünü büruzə verir. Dilin funksiyaları haqqında yuxarıda bəhs edilmişdi. Nitqin funksiyalarına aşağıdakılar da daxildir:

- 1) nitq prosesində əşyalar, hal-hərəkət, vəziyyət, şərait, zaman və s. konkret adlandırılır;
- 2) nitq prosesində sözlər vasitəsi ilə ümumləşdirmə aparılır;
- 3) nitq prosesi kommunikasiyaya (ünsiyyət) xidmət edir.

Dilin və nitqin fərqləndirilməsi barədə faktiki olaraq konkret fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu sahədə V.N.Humbolt, Q.Şteyntal, Q.Şuxart, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, N.V.Kruşevski, İ.A.Boduen de Kurtene kimi məşhur alimlər öz

mülahizlərini söyləmişlər. Ancaq dil və nitqə məxsus incəliklər, fərqləndirici əlamətlər tam şəkildə araşdırıla bilməmişdir.

B.N.Qolovinə görə, əgər biz dili tarixən formalaşmış mürəkkəb ünsiyyət mexanizminin işarələri kimi qəbul etsək, onda nitqi dilin ardıcılıq işarələri kimi qəbul etməliyik. Nitq daim dil materiallarının qanunları əsasında konkret məzmunun müvafiq ifadəsinin tələbini yerinə yetirir. "Nitq" terminində belə bir aydın faktı etiraf etmək lazımdır ki, ümumi olan dil və xüsusi olan nitq vahiddir, bununla yanaşı onlarda fərqləndirici cəhətlər mövcuddur. Biz hər hansı konkret qəbul edilməyən ünsiyyət vasitəsinə dil adlandırırıq. Konkret qəbul edilən və konkret məzmunla təzahür edən ünsiyyət vasitəsinə isə nitq adlandırırıq" [33, s.35].

Buradan göründüyü kimi, konkret ifadə tərzini mövqeyindən yanaşdıqda, dilin abstrakt anlayış olması qəbul edilir. Bu abstraktlığın reallığı isə nitqdə öz təzahürünü tapır. Aydın məsələdir ki, dil bütöv, vahid bir sistem olduğu halda, abstrakt ola bilməz. Məhz konkretlik dilin özündə mövcuddur və nitqdə dil konkretliyi müvafiq situativ şəraitə uyğun şəkildə reallaşır. Nitq tamam fərdi ola bilməz və o özünün fəaliyyətində kollektivin məhsulu olan dil ənənələrindən qidalanır. Ünsiyyət prosesində insan kollektivin tələbinə uyğun olaraq nitqdə dilin elə elementləri seçilir ki, onlar hamıya xidmət edir, bunlar dil faktlarını təşkil edir. Güman etmək olar ki, nitqin formalaşmasında ayrı-ayrı adamların rolu çox azdır, çünki nitq dil vahidlərindən təşkil olunur, dil isə həmişə ümumxalq səciyyəlidir.

Nitqdə mövcud normalardan kənara çıxma halları da baş verə bilər. Bunlar isə nitq mədəniyyəti sahəsində özünəməxsus problemləri ortaya çıxarır.

Nitq təfəkkür prosesi ilə bağlı olan "daxili nitq" anlayışını da əhatə edir. Daxili nitq dil vasitələrinin (sözlər və s. ilə) özündə, öz daxilində anlaşılan və səsli olmayan nitq kimi başa düşülür. Dil və nitq həmçinin, bir-birindən müəyyən əlamətlərlə fərqlənir. Dil bilavasitə nitq ilə funksionlaşır. Lakin nitqdən ayrılıqda götürüldükdə hər hansı dil abstrakt bir varlıq təsəvvürü yaradır.

Dil və nitq barədə nə qədər fərqləndirici əlamətlər göstərilə də heç kəs inkar etmir ki, onların biri digərindən doğur. Biri digərini tamamlayır və inkişaf etdirir. Dil

və nitqdə təzahür edən başlıca əlamət budur ki, dil öz əhatəsinə görə nitqdən genişdir. Nitq dildən qidalanır, həmçinin, nitq dili canlandırır. Dil yoxsa, nitq də yoxdur. Dil geniş olduğu üçün daha ümumidir. Dil strukturunda dəyişmələrin baş verməsi isə bünövrəsi ümumiliklə bağlı olan nitq fəaliyyətindən asılıdır. Nitq fəaliyyəti özünü daim iki istiqamətdə göstərir: şifahi nitq və yazılı nitq. Nitqin hər iki forması bir-biri ilə sıx əlaqədardır, biri digərinin mövcudluğunu tənzimləyir.

Müəllif nitqi çoxfunksionalıdır. Bu nitq vasitəsi ilə müxtəlif hadisələr nəql edilir, personaların hərəkətləri, davranışları, fikir və düşüncələri, təbiət təsvirləri və s. oxucuya çatdırılır.

*There was a brief pause in the conversation they were trying to get started. Then she asked tentatively about the scar on his cheek. Even as she asked, he realized that she was making an effort to talk his talk, and he resolved to get away from it and talk hers.*

*Hər ikisi susdu, söhbət başlayan kimi az qala kəsiləcəkdə. Sonra qız daha bir cəhd göstərdi, onun üzündəki çapıq haqqında soruşdu. Heç sözünü bitirməmişdi ki, o başa düşdü ki, qız ona aydın olan dildə danışmağa çalışır. O da öz növbəsində qıza aydın olan dildə danışmaq istədi.*

Bu parça bütünlüklə müəllif sözləridir və həmin sözlər kommunikasiyada passiv iştirakçı olan oxuculara ünvanlanmışdır. Müəllif Martinin və Rufun danışq tərzinin bir-biri ilə uyğun gəlmədiyini göstərir. Martin loru dildə danışır. Onun danışığı o dövr dənizçilərinin selenqidir. Ruf bu danışqda çox şeyi başa düşür. Rufla Martin arasındakı kommunikasiya aktını verərkən, müəllif sonralar bir də bu məsələyə qayıdır. Bu dəfə Rufun daxili nitqi şəklində Martinin dili, istifadə etdiyi sözlərin anlaşılmazlığı qeyd olunur.

*"It was cust an accident," he said, putting his hand to his cheek. "One night, in a calm, with a heavy sea running, the main-boom-lift carried away, an' next the tackle. The lift was wire, an' it was threshin' around like a snake. The whole watch was tryin' to grab it, an' I rushed in an' got swatted."*

*"Oh," she said, this time with an accent of comprehension, though secretly his speech had been so much Greek to her and she was wondering what a LIFT was and what SWATTED meant.*

Bundan sonrakı parçada Martin söhbəti Rufa yaxın olan mövzuya keçirsə də, bu sahədə də kifayət qədər savadlı olmadığını göstərir.

*"This man Swineburne," he began, attempting to put his plan into execution and pronouncing the I long.*

*"Who?"*

*"Swineburne," he repeated, with the same mispronunciation. "The poet".*

*"Swinburne," she corrected.*

*"Yes, that's the chap," he stammered, his cheeks hot again. "How long since he died?"*

*"Why, I haven't heard that he was dead." She looked at him curiously. "Where did you make his acquaintance?"*

*"I never clapped eyes on him," was the reply. "But I read some of his poetry out of that book there on the table cust before you come in. How do you like his poetry?"*

Nitqin kommunikativ funksiyası bəzən verilən məlumatı diqqət mərkəzinə, ön plana çəkməyə, bəzən isə kommunikasiya aktının mövzusunu dəyişməyə xidmət göstərir. Yeni mövzuya daxil olma və ya yeni kommunikativ şəraitə keçid çox zaman sual cümlələri hesabına yaranılır.

*"I never clapped eyes on him," was the reply. "But I read some of his poetry out of that book there on the table cust before you come in. How do you like his poetry?"*

Burada kommunikantlardan biri digərinin hər ikisinə məlum olan şairin poeziyasına münasibətini soruşur. Nəticədə ikinci kommunikant üçün yeni mövzuda danışmaq imkanı yaranır.

Dialoji nitqdə adresant və adresat rollarını dəyişdiyi üçün nitqin emotiv funksiyası özünü adresatın nitqində də göstərmiş olur. Ekspressiv funksiyanın yerinə yetirilməsi zamanı nidalardan, intonasiyalardan və cestlərdən istifadə olunur.

*He staggered along like a drunken man, murmuring fervently aloud: "By God! By God!"*

*"It's not for a deck-swab like him to put on airs," Mr. Higginbotham snorted. "Particular! Him!"*

Kommunikasiya aktında kommunikantın psixoloji vəziyyəti haqqında bu və ya digər informasiyanı almaq olur. Şifahi nitqdə bu məlumatların ötürücüsü funksiyasını intonasiya, prosodik vahidlərdən istifadə, səsin tonu və digər vasitələrdən də istifadə edilir. Mətnə isə şifahi nitqə aid vasitələr qismən durğu işarələri vasitəi ilə əldə edilir. Emosional vəziyyət isə çox zaman müəllif sözləri ilə təsvir edilir.

*He broke off lamely. He was confused, painfully conscious of his inarticulateness. He had felt the bigness and glow of life in what he had read, but his speech was inadequate. He could not express what he felt, and to himself he likened himself to a sailor, in a strange ship, on a dark night, groping about in the unfamiliar running rigging.*

*Nitqin apelyativ funksiyasından adresata təsir göstərmək, onu reaksiya verməyə vadar etməklə bağlıdır. Apelyativ funksiyanı yerinə yetirmək üçün istifadə olunan grammatik vasitə fəlin əmr şəklidir.*

*"Well," Martin demanded. "Out with it."*

*"I had that door painted only last week," Mr. Higginbotham half whined, half bullied; "and you know what union wages are. You should be more careful."*

Qeyd edildiyi kimi nitqin fatik funksiyası adresant ilə adresat arasındakı əlaqənin davam etdirilməsi və ya kəsilməsi məsələlərini əhatə edir. Bu cəhət mətnə həm də müəllif sözlərində özünü göstərir.

*There was a brief pause in the conversation they were trying to get started.*

Hər hansı mətnə nitqin bircinsli struktur-kompozisiya formalarını ayırmaq mümkündür. Nitqin struktur-kompozisiya formaları mətn daxilində bir-biri ilə bağlansa da, onlar qavranma üsuluna, qavranılan hadisənin kateqorial səciyyəsinə və danışanın kommunikativ intensiyasına görə bir-birinə qarşı qoyulur, fərqləndirilir. Həmin formaları gerçəklik əlamətlərinin xarakterinə və danışanın gerçəkliyi

mücərrədləşdirmə səviyyəsinə görə təsnif etmək olar. Bu isə ifadə tiplərinin şaquli və üfüqi koordinat üzrə bölgüsünü əhatə edir.

Predikatların semantik tipləri şaquli istiqamət üzrə nəqlətmə dinamikası və təsvir statikası zonaları arasında paylanır.

Nitqin belə struktur-kompozisiya formaları nitqin kommunikativ registrləri adlandırılır [39, s.29].

Tədqiqatçıların fikrinə görə beş kommunikativ registr vardır: 1) reproduktiv; 2) informativ; 3) generativ; 4) volyuntiv; 5) reaktiv (Zolotova və b.).

Nitqdə sintaksisin ən sadə vahidi olan əşya və əlamət mənalı sintaksemləri predikativ əlaqəyə girərək müəyyən məna tipli cümlə modelləri əmələ gətirir. Danışan məzmun tələbinə uyğun olaraq, lazım gələn kateqorial komponenti seçir.

Cümlə modeli subyekt və predikat komponentlərinin morfoloci, sintaktik və semantik xarakteristikaları ilə vəhdətdə əmələ gətirdiyi tərkibləri əhatə edir.

Cümlənin tipik mənası subyekt və predikat komponentlərinin predikativ qovuşmasında əmələ gələn ümumiləşdirilmiş məzmun nəticəsidir.

Eyniadlı komponentlərdən müxtəlif şəkillərdə formalaşmış iki və daha artıq cümlə modeli eyni tipik mənanı ifadə edə bilər.

Kommunikasiya prosesində müxtəlif nitq vasitələrindən istifadə olunur. Adi dialoqda tərəflər çox zaman öz fikirlərini bir-birinə çatdırmaq məqsədi güdürlər. Lakin bəzən insan başqa şəxsə məxsus olan nitqi ötürmək məcburiyyətində qalır. Dilçilikdə özgə nitqinin ötürülməsinin vasitəli və vasitəsiz formaları fərqləndirilir. Bu formalar da kommunikativ registr baxımından əhəmiyyət daşıyır.

İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində vasitəsiz nitqin vasitəli nitqlə əvəz edilməsi prosesində müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlər üzə çıxır. Özgə nitqinin tədqiqində əsas diqqətin məhz bu qrammatik məsələlər üzərində cəmləşdirilməsi vacibdir. Bu məsələnin araşdırılması həm praktik, həm də nəzəri cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Vasitəsiz və vasitəli nitqin qrammatik cəhətdən fərqlənməsi müəllifin nəqlinin və özgə nitqinin cümlələrinin birləşməsi qaydalarında özünü göstərir.

Vasitəli nitqli mürəkkəb cümlə tabeli mürəkkəb cümlə olur. Müəllifin sözləri və vasitəsiz nitq həmişə mürəkkəb cümlə əmələ gətirmir. Ancaq müəllifin və vasitəsiz nitqin cümlələri mürəkkəb cümlədə birləşdiyi hallarda vasitəsiz nitqli cümlə adlanan xüsusi bağlayıcısız mürəkkəb sintaktik konstruksiya əmələ gəlir ki, bu konstruksiya müəyyən qədər mürəkkəb cümləyə oxşarlığı ilə seçilir.

Vasitəsiz nitqli cümlələrin əsas xüsusiyyəti onların başqa bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdən fərqi ondadır ki, vasitəsiz nitq cümləsi nisbi müstəqilliyə malik olur və müəllifin nitqi bu cümləni daxil etməyə xidmət edir. Müəllif nitqində müəyyən qrammatik elementlər bu nitqi vasitəsiz nitqlə bağlayır.

*His advances were met sullenly, and without speech. "To you, Hay Stockard, blasphemer and Philistine, greeting. In your heart is the lust of Mammon, in your mind cunning devils, in your tent this woman whom you live with in adultery; yet of these divers sins, even here in the wilderness, I, Sturges Owen, apostle to the Lord, bid you to repent and cast from you your iniquities."*

Vasitəsiz nitqli cümlələrin belə xüsusiyyətləri mürəkkəb cümlənin bu tipinin iki müxtəlif şəxsin mülahizəsinin birləşməsi kimi təzahürü şəklində özünü göstərir.

*"Save your cant! Save your cant!" Hay Stockard broke in testily. "You 'll need all you 've got, and more, for Red Baptiste over yonder."*

*"Look here," he demanded, plucking the missionary by the shoulder and twirling him about. "Do you value your hide?"*

*"My life is in the Lord's keeping, and I do but work in His vineyard," he replied solemnly.*

Vasitəsiz nitq cümləsinin müəllif nitqinin müstəqilliyi bəzən mürəkkəb cümlənin hissələrinin sintaktik müstəqilliyi, vasitəsiz nitq konstruksiyasının mürəkkəb cümlə olmasını inkar etməyə zəmin yaradır. Bəzi tədqiqatçılar vasitəsiz nitq cümləsini və müəllifin sözlərini ümumi qrammatik quruluşun müstəqil hissələri kimi ayrılıqda təhlil edirlər. Vasitəsiz nitqli mürəkkəb cümlə ayrı-ayrı hissələri bir tam təşkil edən sintaktik quruluşda birləşdirir. Bu sintaktik tərkibdə müəllif sözləri müstəqil cümlə olur. Özgə nitqini təşkil edən vasitəsiz nitq də ümumi sintaktik

tərkibin ikinci hissəsi olur. Bu hissə də müstəqilliyi ilə seçilir. Vəsitəsiz nitqli konstruksiya tərkibinə görə daxiledici və ötürücü hissələrə bölünür.

*"He who carries the Lord in his heart and the Gospel in his hand hath no fear of the machinations of man or devil," the missionary answered stoutly. "I will see this man and wrestle with him. One backslider returned to the fold is a greater victory than a thousand heathen. He who is strong for evil can be as mighty for good, witness Saul when he courneyed up to Damascus to bring Christian captives to Uerusalem. And the voice of the Saviour came to him, crying, 'Saul, Saul, why persecutest thou me?' And therewith Paul arrayed himself on the side of the Lord, and thereafter was most mighty in the saving of souls. And even as thou, Paul of Tarsus, even so do I work in the vineyard of the Lord, bearing trials and tribulations, scoffs and sneers, stripes and punishments, for His dear sake."*

*"Bring up the little bag with the tea and a kettle of water," he called the next instant to his boatmen; "not forgetting the haunch of cariboo and the mixing-pan."*

*"Pot-shot him," Bill suggested, "and settle the thing out of hand. He 'll spoil us sure if we don't." (Cek London)*

Cümlənin məzmunu hər bir cümlənin ayrılmaz hissəsi olan predikativlik vasitəsi ilə aktuallaşdırılır. Predikativlik cümlənin quruluş baxımından ən vacib əlamətlərindən biridir.

Predikativlik cümləni formalaşdıran sintaktik kateqoriyadır. Predikativlik cümlənin məzmununu gerçəkliklə bağlamaqla onu ötürülən məlumat vahidinə çevirir. Predikativlik iki sintaktik kateqoriyanın - qrammatik zaman və şəkil vəhdətidir. Bəzən predikativliyə şəxs də aid edilir. Lakin bu, sözlər arasındakı sintaktik münasibətlərdən doğur və cümlənin təşkilinin başqa səviyyəsinə aiddir. Cüttərkibli cümlələrdə predikativliyin daşıyıcısı xəbər, təktərkibliyə isə baş üzvdür. Predikativlik subyektiv modallıqdan fərqlənir. Subyektiv modallıq nəql edənin nəql olunana münasibətidir.

Predikasiyanın əsas ifadə vasitələrindən biri felin predikativ formalarıdır. Felin predikativ və ya şəxs formaları şəxsi, kəmiyyəti, şəkli və zamanı ifadə edir. Bundan başqa predikativlik ismi xəbərlə də ifadə olunur.

Cümlənin əsas modelləri və onların ifadə etdikləri tipik məna aşağıda ifadəsini tapmışdır.

| Cümlə modeli        | Predikatın ifadə vasitəsi | Tipik məna                                       |
|---------------------|---------------------------|--------------------------------------------------|
| Martin yazır        | Feil                      | Subyektin fəaliyyəti (aksional əlamət)           |
| Martin kədərli      | Predikativ                | Subyektin halı (statual əlamət)                  |
| Martin enlikürəkdir | Sifət                     | Subyektin keyfiyyəti (kvalitativ əlamət)         |
| Martin birincidir   | Say                       | Subyektin kəmiyyəti (kvalitativ əlamət)          |
| Martin yazıçıdır    | İsim                      | Predmetlər sinifinə aidlik (kvalifikativ əlamət) |

Cümlə modellərinin əhəmiyyətli xüsusiyyətləri vardır. Modeli əmələ gətirən subyekt və predikat komponentlərin forma və məzmunca qarşılıqlı asılılığı vardır. Məsələn, predikat fel olduqda subyekt adla ifadə olunur. Ad hal şəkilçisi qəbul etmir. Bu model yalnız iki komponentdən ibarət olan sadə cümlələri əhatə etmir. Məsələn, *Martin answered. I seen a ghost. He started to leave the room. Don't bang the door. Mr. Higginbotham cautioned him. He felt the blood crawl in his veins, but controlled himself and closed the door softly behind him.*

Sintaktik səviyyədə sözlərin ayrı-ayrı leksik mənaları deyil, ümumiləşdirilmiş, kateqorial mənaları relevantdir. Mənalarına görə belə sözlər semantik-qrammatik siniflərdə birləşdirilir.

Cümlənin əsas komponentləri üçün kateqorial məhdudiyyət hadisənin təbiətindən doğur. Real gerçəklikdə (və ya bədii ədəbiyyatda adlandırılan qondarma gerçəklikdə) müxtəlif subyekt növlərinə özlərinə məxsus həyat və əlaqələr, funksiya və əlamətlər xasdır. İnsan məkan və zaman daxilində mövcuddur. İnsan təbiətdə və cəmiyyətdə yaşayır, müxtəlif fiziki və psixi hallarda olur, sosial və psixoloji münasibətlərdə iştirak edir və s. Predmetlərdə real gerçəklikdə mövcuddur, müxtəlif xassələr malikdir, fiziki vəziyyətləri dəyişir, predmetlərə düşünmək xas deyil, onların yerdəyişməsi, fəaliyyəti insan ifadəsindən asılıdır. Ona görə də aksional predikatlar üçün şəxs və canlı varlığı ifadə edən subyekt tələb olunur. Aksional predikatlar məqsədemüvafiq, nəzərdə tutulmuş fəaliyyəti bildirir.

Subyekt mövqeyində işlənən predmet adları funktiv, ekzistensial, statual və dinamik - kvalitativ predikatlarla işlənir. Statual predikatlarla üç növ subyekt işlənir: 1) şəxs (canlı); 2) predmet; 3) predmet-fəza.

Cümlə moddellərindəki fərqlər dildənkənar hadisələrdəki müxtəlifliklə müəyyənləşdirilir [14, s.25].

Cümlə modellərinin təsnifatının əsasında morfoloci, semantik və sintaktik əlamətləri qoyduqda cümlənin əsas tiplərini aşağıdakı qaydada təsəvvür etmək olar:

#### 1. Fel cümlələri.

Bu modeldə predikat feildir. Məsələn, *She nodded her head resignedly. "I think it was over Alice's cart," she said. "He couldn't see it in the dark." Mr. Higginbotham's voice and wrath began to rise.*

Belə cümlə tipləri felin semantikasına görə yarımqruplara bölünür: a) şəxsin fəaliyyəti haqqında xəbər verən: *Martin shook his head. Martin nodded that he heard.*

Aksional fəaliyyətin əsas mənasını differensiallaşdırmaq mümkündür. Differensiallaşdırma feillərin kateqorial-semantik növlərinə və onlara müvafiq gələn predmet komponentləri dəstinə görə aparılır. Bu, konkret fiziki fəaliyyət olub obyektə istiqamətlənir, fakultativ şəkildə alət və vasitəni göstərir. *The one opened the door with a latch-key and went in; He did not know what to do with his cap, and was stuffing it into his coat pocket when the other took it from him;* nitqyaratma fəaliyyətini bildirərək, adresatı və kommunikasiya vasitəsini ifadə edir; əxlaqi-davranış fəaliyyətini bildirir: *That's all right," was the reassuring answer. "You mustn't be frightened at us. We're just homely people;* intersubjekt fəaliyyəti obyektə və ya digər iştirakçıları göstərməklə ifadə edir.

Aksional feillərin əsas hissəsini hərəkət feilləri təşkil edir: a) predmetlərin mövcudluğu haqqında xəbər verir; b) şəxsin vəziyyəti haqqında xəbər verir:

#### 2. Adyektiv cümlələr;

#### 3. Şəxsin, predmetin xassələri, keyfiyyətləri haqqında xəbər verən cümlələr;

4. Substantiv cümlələr. Bu tip üç yerə bölünür. Təsnifedici xəbər verən cümlələr şəxs və ya predmetin əlamətlərini bildirən cümlələr; burada əlamət predmetin

materialı, mənbəyi, mənşəyi ola bilər; adlandırılmış əlamət əsasında verilmiş zamanı və məkanı səciyyələndirə bilər.

5. Zərflik cümlələr: a) predmetin müxtəlif əlamətlərindən xəbər verənlər; b) şəxsin vəziyyətindən xəbər verənlər; c) mühitin halını bildirənlər;

6. Kvantitativ cümlələr (say və ya kəmiyyət bildirən başqa sözlərin predikatla işlənməsi), haqqında söhbət gedən predmetin kəmiyyət xarakteristikalarını bildirir, cümlənin adyektiv-komparativ modelində iki predmetin müqayisəsi haqqında məlumat öz ifadəsini tapır.

## II FƏSİL

### REGİSTRLƏRİN İFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN FORMALAŞMASINDA DİL VASİTƏLƏRİNİN ROLU

#### 2.1. Cümlə modellərinin kommunikativ registrlər sistemində inikasının əsas məsələləri

Dilin əsas funksiyaları sırasında kommunikativ, fikir formalaşdırma və koqnitiv funksiyalar xüsusi yer tutur. Hər üç funksiya dilin fəaliyyəti sferaları, onun cəmiyyətdə və ümumiyyətlə ictimai həyatda oynadığı rolla əlaqlənir, onlar üzrə fərqlənir. Eyni zamanda, dildən istifadə də bu ayırmada meyar kimi çıxış edir.

Kommunikativ funksiya dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Ünsiyyət aktında əsas beş komponent iştirak edir: adresat, adresant, məlumat, kontekst, kod. Ünsiyyətin və ya kommunikasiya aktının başlıca məqsədi məlumatı, informasiyanı bir tərəfdən digərinə ötürməkdir. İnformasiyanın ötürürülməsinin əsas və tam kimi qəbul olunan vahidi cümlədir. Dildə müxtəlif cümlə növləri vardır və hər bir cümlə növündə formalaşan informasiya fərqli xüsusiyyətlərə malik olur. Bu cəhət özünü cümlənin semantikasında da göstərir. Cümləyə onun kommunikativ akt sistemindəki semantik funksiyasına görə yanaşdıqda onların fərqli növlərini müşahidə etmək olur. Bu növlər təsviri qrammatikadakı cümlə tipləri ilə həmişə üst-üstə düşür. Məhz belə bir cəhət kommunikativ qrammatikada registrlər nəzəriyyəsinin yaranmasına əsas vermişdir.

Q.Zolotovanın kommunikativ registrlər nəzəriyyəsi V.V.Vinoqradovun ideyalarının inkişaf etdirilməsi üzərində qurulmuşdur. Kommunikativ reqistr anlayışı predikativ vahidlərin həcmi və sayı ilə bağlı deyildir. Kommunikativ reqistr gerçəkliyin qavranması və inikası modelidir. Bu model bir predikat vahiddə və ya cümlələr blokunda ifadəsini tapa bilər [39, s.59].

Reproduktiv və informativ reqistrlər monoloci nitqi əhatə edir. Tərkibində həm monoloci, həm dialoci, həm də müəllif nitqi olan mətndə isə Q.Zolotovanın ayırdığı beş reqistrin hamısı iştirak edir [39, s.61].

Reproduktiv reqistr konkret müşahidə olunan hadisəni ifadə edir. Bu kommunikatip tip "Mən görürəm ki, necə..." ifadə tərzidir. İnformativ reqistr isə qeyri-süjet zamanı, qeyri-konkret adlara, hərəkətlərlə səciyyələnir. Bu kommunikatip tip "Mən bilirəm ki, ..." formalı ifadə tərzidir. İfalə tərzinin özəyi sayılan hissələr "'Mən görürəm ki, necə...", "Mən bilirəm ki, ..." kommunikatip tipin ümumi strukturunda işlənən və ya mütləq işlənməli ifadələr deyildir. Onlar kommunikatip reqistrdə ola da bilər, olmaya da bilər. Lakin bütövlükdə kommunikatip reqistr bu şablona cavab verməli və ya uyğun gəlməlidir. Yəni informativ reqistr ifadə edən mətn "Mən bilirəm ki, ..." şablonuna uyğun gəlməlidir. Reprodaktiv reqistri ifadə edən mətn isə "Mən görürəm ki, necə..." şablonu ilə uyuşmalıdır.

Qeyd olunan şablonlar yeni deyildir, onlar həm təsviri qrammatikada, həm də sintaksisə mətn dilçiliyi prizmasından baxılarkən, diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Fəli və ya ad sintakseminin hansı növündən istifadə edilməsindən asılı olaraq kommunikatip reqistrin müəyyən formasının iştirak etdiyi modelləri qurmaq olar. Halı ifadə edən ismi sintaktik konstruksiyaların mətnə işlənməsi üzərində aparılan araşdırmalar üç qrupu fərqləndirməyə imkan verir:

- 1) insanın daxili (emosional və fiziki) vəziyyətini ifadə edən modellər;
- 2) insanın vəziyyətinin və ya şəraitin qiymətləndirilməsi modelləri;
- 3) qeyri-şəxslı subyektin qiymətləndirilməsi modelləri.

Qeyd edilən qrupların linqvistik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışaq:

1. Daxili vəziyyət modelləri. Müəyyən andakı, məqamdakı daxili vəziyyət daxili nöqtəyi-nəzərdən açıqlanır. Əgər daxili vəziyyət subyekti həm də danışanın özüdürsə, onda cümlədə birinci şəxsin təkini bildirən əvəzlik iştirak edir. Bəzən daxili vəziyyət subyekti birinci şəxsin cəmində danışan funksiyasını yerinə yetirir. Bu halda əvəzlik birinci şəxsin cəmi olur (We). Əvəzliyin işlənməsi müxtəlif sistemli dillərdə özünü fərqli şəkillərdə göstərir. Əgər ingilis dilində əvəzlik heç zaman atılmırsa, rus dilində

predikativ zərflə cümlələrdə yiyəlik halında əvəzlik buraxılır. Azərbaycan dilində isə ismi xəbərdə şəxsin qrammatik göstəricisi olduğundan əvəzlikdən istifadə etməmək mümkün haldır. Şəxsin daxili vəziyyəti haqqındakı məlumat reproduktiv registr vasitəsilə verilir.

Əgər daxili vəziyyəti ifadə edən cümlə üçüncü şəxs tərəfindən deyilirsə, onda danışanın nöqtəyi nəzəri isə daxili vəziyyəti keçirən subyektin fikri ilə üst-üstə düşür. Bədii ədəbiyyatda üçüncü şəxs çox zaman müəllif personacın daxili nitqini şərh edir. Daxili nitq başqasının fikirlərinin birbaşa reproduktiv verilməsidir. Üçüncü şəxsin daxili nitqində halı, vəziyyəti keçirən subyektlə onu qavrayan subyektin fərqliliyi deyil, müəllifin mürəkkəb obrazı ifadə olunur. Müəllif nəql etməsi qəhrəmanın daxilindən gedir. Sanki müəllif özü qəhrəmanı əvəz edir, özünü onun yerinə qoyur. Bununla belə, reproduktiv registrin formalaşmasında istifadə olunan linqvistik vasitələr dəyişir.

*"It was a point with Mr.Korner always to be cheerful in the morning. "Greet the day with a smile and it will leave you with a blessing," was the motto Mrs. Korner, this day a married woman of six months and three weeks standing had heard her husband murmur before getting out of bed on precisely two hundred and two occasions. The Motto entered largely into the scheme of Mr.Korner's life. Written in fine copperplate upon cards all of the same size, a choice selection counselled him each morning from the rim of his shaving-glass." (Cerom)*

Nümunədə qəhrəmanın daxili aləmi, səhər çağrı onun keçirdiyi hiss, onun halı, vəziyyəti təsvir edilir. Bu parçada nəqlədən müəllifdir. Müəllif nitqində həm də bilavasitə qəhrəmana aid olan və yaxud aid edilən nitq də yer almışdır. Bədi ədəbiyyatda bu baxımdan fərqlənən kontekstlərə rast gəlinir. Belə kontekst fərqliliyi, nitq müəllifinin dəyişməsi, nitq prosesində verilən informasiyanın yönünün dəyişməsi kommunikativ reqistrlərin bir-birini əvəz etməsinə, bir-biri ilə qarışmasına səbəb olur. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

*He waved his hand deprecatingly and muttered that it was nothing at all, what he had done, and that any fellow would have done it. She noticed that the hand he*

*waved was covered with fresh abrasions, in the process of healing, and a glance at the other loose-hanging hand showed it to be in the same condition. Also, with quick, critical eye, she noted a scar on his cheek, another that peeped out from under the hair of the forehead, and a third that ran down and disappeared under the starched collar. She repressed a smile at sight of the red line that marked the chafe of the collar against the bronzed neck. He was evidently unused to stiff collars. Likewise her feminine eye took in the clothes he wore, the cheap and unaesthetic cut, the wrinkling of the coat across the shoulders, and the series of wrinkles in the sleeves that advertised bulging biceps muscles" (C.London).*

Mahiyyətin daha aydın və anlaşıqlı olması üçün kontekstin bəzi məqamlarının tərcüməsi və ya şərhə ehtiyac vardır. Nümunədəki birinci cümlədə həm informativ, həm də reproduktiv reqistr elementləri vardır. "O, əlini nümayişkaranə şəkildə yellədi və nəşə donquldandı. O nə edib ki, onun yerində kim olsaydı, belə edərdi." Azərbaycan dilinə tərcümədə ingilis dilindəki cümlə iki mürəkkəb cümlə şəklində verilmişdir. Burada reqistrin müəyyənləşdirilməsi cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsasında aparılır. Registrlərin müəyyənləşdirilməsi ingilis dili materialı üzrə aparılır. Birinci hissə müəllif nitqidir. Bu nitqdə qəhrəmanın iki hərəkəti təsvir olunur: 1) *He waved his hand deprecatingly* - *O, əlini nümayişkaranə şəkildə yellədi; (and) 2) muttered that it was nothing at all* - *nəşə donquldandı*. Hər iki hissə qəhrəmanın hərəkəti haqqında informasiya verir. Burada qəhrəmanın daxili nitqi və subyektin halını vəziyyətini ifadə edən məlumat yoxdur. Bu hissədə kommunikativ reqistr kimi, informativ reqistrdən istifadə edilmişdir. Lakin sonrakı hissədə subyektin müəllif tərəfindən verilən daxili nitqi yer alır: *that it was nothing at all, what he had done, and that any fellow would have done it*. Deməli, informativ reqistrdən birbaşa reproduktiv reqistrə keçid baş vermişdir. Bundan sonrakı mətn parçasında müəllif ikinci personajın müşahidələrini təsvir edir. Yenə də informativ reqistr aktivləşir. Sonrakı hissədə birinci qəhrəmanın subyekt halını ifadə edən reproduktiv reqistr işə salınır.

Vəziyyətlə bağlı məlumat müşahidə edən dilindən verildikdə, danışan hal subyektə ilə eyni xronotopda olur. Bu halda danışan özünün xarici mövqeyini saxlayır. Daxili vəziyyətlə bağlı belə cümlələr də reproduktiv reqistrdə ifadəsini tapır. Müəllif sanki qəhrəmanla eyni zamanı yaşayır. O, yəni müəllif müşahidə edən danışandır. Zaman eyniliyi aşkardır. Müəllif hadisələr ardıcılığını olduğu kimi təsvir edir. Zaman dəyişmələri ardıcıl gedir. Nəticədə oxucu da assosiativ olaraq, eyni xronotopa keçir [8, s.23].

Bu, ümumiyyətlə zaman və dilin zaman kateqoriyası ilə bağlı bəzi məsələləri aydınlaşdırmağı aktuallaşdırır. Zamanla bağlı məsələlərin aydınlaşdırılması kommunikativ qrammatikada cümlə modelləri ilə kommunikativ reqistrlərin fərqləndirilməsinin bəzi cəhətlərini açmağa kömək edir.

Zaman çoxcəhətli anlayışdır. O, məkan və hərəkət kimi, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyasıdır. Zaman insanın gerçəklikdə fəaliyyətinin əsasında durur, bu fəaliyyətin başlanğıc, davam etmə və davam edə bilmə xüsusiyyətlərini həm ayırır, həm də ümumiləşdirir. Zaman bütün in-san fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki yöndən arasdırılması ilə birbaşa rabitədir [6, s.36].

Zaman müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektə yanaşı, hadisələrin, fəaliyyətin məkan və zaman daxilində baş verməsindən asılı olaraq onların qiymətləndirilməsində əsas götürülən parametrlərdəndir. Fizikanın bir çox anlayışlarının təyində zaman anlayışından istifadə edilir. Təsədüfi deyil ki, fiziki vahidlərin əsas sistemlərindən biri SQS sistemi - bir üçlük üzərində qurulmuşdur. Həmin üçlüyə uzunluq -santimetr, kütlə-qram, zaman-saniyə daxil edilmişdir. Zaman fəlsəfənin xüsusi kateqoriyasıdır. Zaman problemi nə qədər mürəkkəb, çoxaspektli olsa da, bu kateqoriyanın tədqiqində diqqəti üç cəhət cəlb edir. Ümumi model obyektiv real zamanı əks etdirir. Konseptual model obyektiv zamanın insan şüurunda inikasını, dil modeli isə obyektiv zamanın insanlar arasın-da ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dildə ifadə vasitələrinin toplusunu əks etdirir.

Obyektiv zamanı səciyyələndirən ilk və ən sadə xüsusiyyət onun nizamlayıcı funksiyasıdır. Za-mansız dünya xaos halında olardı və burada nəyin əvvəl, nəyin

sonra olmasını müəyyənləsdirmək mümkün olmazdı. Nizamlayıcılıq onu göstərir ki, gerçəklikdəki hadisələrin hamısı əvvəl və ya sonra olmaqla bir-biri ilə bağlıdır.

Burada obyektiv zamanın digər bir təməl xüsusiyyəti də meydana çıxır. Zamanın dərk edilməsində dəyişməz yön onun keçmiş, indiki və gələcək kimi hadisələrə bölünməsi ilə bağlıdır. Bu bölgü hadisələrin ən ümumi bağlılığını əks etdirir. Hadisələrin bir-birinə keçidini obyektiv zamanın axını kimi dəyərləndirmək olar, yəni "zaman yalnız hadisə və proseslərin sürəkliliyini deyil, həm də inkişaf prosesində izlənən ardıcıl nizamını ifadə edir. Obyektiv zamanın sürəkliliyi və axıcılığı biri-birini şərtləndirir" [7, s. 24].

Nəzəri dilçilikdə zamanı "perseptual zaman" da adlandırırlar [14, s.2]. Bu termin ingilis dilin-dəki perception sözündən götürülmüş, hissi, qavrayış mənasında işlənmişdir.

Dil zamanı öz formaları ilə ifadə edilən hərəkətin real icra edilmə zamanının nitq momentinə gö-rə nisbətini ifadə edir. Bu anlamda dil zamanı obyektiv zamanın ifadəsi ilə bağlıdır. Amma zaman formalarının semantikasi hadisələri obyektiv zamanla əlaqələndirməklə bitmir, eyni zamanda onların məntiqi-linqvistik dərkini də ehtiva edir. Dil vasitələri ilə ifadə olunan zaman münasibətləri ünsiyyət prosesinin iştirakçılarından asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur, bununla belə, o, bilavasitə ünsiyyət situasiyası və ünsiyyət iştirakçıları ilə əlaqəlidir. Ona görə də dil zamanının ən vacib xüsusiyyət-lərindən biri onun situasiya ilə bağlılığıdır. Həqiqətən də, ünsiyyət prosesinin zaman deysisi labüdən eqosentrikdir, çünki həmişə subyektin özü tərəfindən "indi", "hazırda", "bu saat" deyilməklə təyin edilir, yəni temporal deysisdə hesablanma nöqtəsi olaraq subyektin təmsil etdiyi MƏN çıxış edir.

Daxili vəziyyət modelləri informativ reqistdə müşahidə edilir. Belə cümlələrdə danışan vəziyyəti bilən və ya vəziyyət haqqında fikri, məlumatı olan şəxs olur. Bu şəxs hadisəni onun baş verdiyi zamanda və ya bir vaxtlar baş vermiş hadisəni sonradan nəql edə bilər. Lakin nəql etmə prosesində istifadə edilən dil vasitələri bu sonrakılığı daha əvvələ qaytarmaqla yanaşı hadisənin indi baş verməsi və davam etməsi assosiasiyasını da yarada bilər. Bədii ədəbiyyatın bu cəhətdən imkanları

böyükdür. Bununla belə, qeyd olunan hal dilin bütün funksional üslublarına aid mətnlər üçün də səciyyəvidir. Daha bir maraqlı cəhət odur ki, hər bir insan real həyatı yaşayır və bu yaşam dövründə müəyyən hadisələrdən keçir. İnsan məkan və zaman daxilində mövcuddur. Hadisələr də bu zaman və məkan daxilində baş verir. Adi futbol reportajını aparan diktör baş verən hadisələri xronoloji ardıcılıqla şərh edir. Reportaja qulaq asan da bu hadisələrin xronotopuna daxil olur. Bədii ədəbiyyatda müəlliflə oxucunun mövqeləri eyni deyildir. Müəllif, nəql edən subyekt bilavasitə iştirakçıdır. Eyni zaman xronotopuna gətirilmiş oxucu isə müşahidəçidir, xəyali iştirakçıdır. O, hadisələrə müdaxilə edə bilməz. Əslində, müəllif də hadisələrə müdaxilə edə bilməz. Lakin müəllifin mövqeyi sanki daha aktivdir. O, hadisələrin episentrindədir və oxucuya elə gəlir ki, müəllif hadisələrin gedişini dəyişmə imkanına malikdir.

*While he waved his hand and muttered that he had done nothing at all, he was obeying her behest by trying to get into a chair. He found time to admire the ease with which she sat down, then lurched toward a chair facing her, overwhelmed with consciousness of the awkward figure he was cutting. This was a new experience for him. All his life, up to then, he had been unaware of being either graceful or awkward. Such thoughts of self had never entered his mind. He sat down gingerly on the edge of the chair, greatly worried by his hands. They were in the way wherever he put them. Arthur was leaving the room and Martin Eden followed his exit with longing eyes. He felt lost, alone there in the room with that pale spirit of a woman. There was no bar-keeper upon whom to call for drinks, no small boy to send around the corner for a can of beer and by means of that social fluid start the amenities of friendship flowing (C.London).*

Baxılmış hal modelləri reproduktiv registrdə konkret aktual zamanı bildirir. Bu zaman müşahidə edənin indiki zamanıdır və vəziyyətin indiki mövcudluğundan xəbər verir. İnformativ registrlə halın ifadə olunması şəraitin çoxsaylı təkrarı şəklində özünü göstərir. İnformativ registrlə ifadədə zaman sanki axır, hadisələr bir-birini əvəz edir. Onların arasında başvermə və davamətmə baxımından həm eynizamanlılıq, həm xronoloji ardıcılıq üzə çıxır.

Qeyd olunanlar ismi sintaksemlə daxili vəziyyət modellərinin reproduktiv və informativ registrlərə aidliyini təsdiq edir. Bu registrlərin fərqləndirilməsi meyarları danışanın nöqteyi-nəzəri, halı ifadə edən adların semantikasını və predikatın növ-zaman mənalarıdır.

İnsan vəziyyətinin və şəraitin qiymətləndirilməsi modelləri. Bu model insanın şəraiti təhlil etməsini ifadə edir. Ona görə də qiymətləndirmə danışanın təhlili bazasında formalaşır, dəqiqləşir. Təhlil olunan şəraitin başa düşülməsi üçün danışanın aktual zamanı kifayət etmir. Qiymətləndirmə müşahidə edən sensor qavrayışları ilə gerçəkləşmir. Əlamətlər belə modellərin informativ reqistrə aidliyini təsdiq edir.

Qeyri-şəxslə subyektin qiymətləndirilməsi modelləri. Belə modellərdə danışan şəraiti xaricdən, kənardan qiymətləndirir. Qeyri-şəxslə subyektin qiymətləndirilməsi modelləri yalnız informativ model vasitəsilə ifadəsini tapır.

Qeyri-şəxslə subyektin qiymətləndirilməsi modelləri sosial və iqtisadi hadisələr haqqında qəzet məlumatlarında kifayət qədər çox qeydə alınır [23, s.29].

İsmi predikatlı hal cümlələrinin semantik təhlili onların mətndəki kommunikativ imkanlarını açır. Hal mənalı modellər həm reproduktiv, həm də informativ registrlərə aid olur, bu və ya digər reqistri formalaşdıran adın semantikasında gizlənilir. Reprodaktiv reqistr çərçivəsində belə cümlələr hiss edən subyektə məxsus olduğundan onlar daxili nitq fraqmentlərində yer alır.

Əgər daxili vəziyyət əvvəl baş vermiş hadisələrin nəticəsi olarsa, onda həm ilkin modellər, həm onların fazis dəyişmələri reproduktiv reqistrə aid olur.

Vəziyyəti qiymətləndirmək və prosessual hadisənin fazalarını qeyd etmək üçün istifadə olunan cümlələr yalnız informativ reqistr modelləridir.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, insanın daxili vəziyyətini ifadə edən ismi sintaksemlər və ismi qiymətləndirmə sintaksemləri müəyyən kommunikativ registrlər çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Dilin qrammatikasının ən aktual problemlərindən biri sintaksisin sistemli təsvirinin verilməsidir. Qrammatikanın müasir inkişaf səviyyəsində cümlə modellərinin forma, məzmun və funksiya vəhdətində, paradigmatik imkanlar

çərçivəsində və mətnə köklənmə dərəcəsinə görə bir sistem kimi öyrənilməsi zəruridir. Konkret dil vahidinin eyniləşdirilməsinin əsasında üçölçülü tamlığın (forma, məzmun, funksiya) durması cümləyə də bu aspektdən yanaşmağı tələb edir. Əgər təsviri qrammatikada tədqiqatçılar cümlə komponentləri ilə sözformalar arasındakı münasibəti diqqət mərkəzinə çəkirdilərsə, izahedici qrammatikada cümlə tipinin mənası ilə nitq hissələrin kateqorial mənalari arasındakı münasibət əsas götürülür. Kommunikativ qrammatika konsepsiyasında bu və ya digər cümlə növünün təşkilində aparıcı rol oynayan cümlə növünün mənası ilə nitq hissələrinin kateqorial mənalari arasındakı münasibətlər modellərin təsnifinin əsas kateqoriyalari funksiyasını yerinə yetirir [39, s.64].

Formal təsviri qrammatikanın təklif etdiyi quruluş sxemləri siyahısından fərqli olaraq, kommunikativ qrammatikada cümlənin təsnifi sahələr ideyasına əsaslanır. Sistemin sahə təsəvvürü əsas, baza, mərkəzi struktur və pereferik strukturunu fərqləndirilməsini nəzərdə tutur. Kommunikativ qrammatikada təsnif meyar kimi izosemlik və qeyri-izosemlik olur. İzosemlik morfoloji forma ilə kateqorial sintaktik məna arasındakı birbaşa və ən sadə münasibət olub onların üst-üstə düşməsi, bir-birini tamamlamasıdır. Qeyri-izosemlik kateqorial-morfoloji məna ilə kateqorial sintaktik mənanın uyğun gəlməməsidir. Morfoloji forma ilə sintaktik məna arasındakı ən sadə birbaşa münasibət cümlə predikatının semantikasının, predikatı (hərəkət-feil, keyfiyyət-sifət və s.) formalaşdıran nitq hissəsinin semantikasının üst-üstə düşməsi, həmçinin subyekt komponentinin semantikasının müvafiq subyekt sintakseminin semantikasi ilə eyniliyidir. Subyekt sintaksemi şəxs və ya əşyanı bildirən isim ola bilər. Kommunikativ qrammatika özünün izahedici nəzəriyyəsinin əsasında dil vahidlərinin üçtərəfli mahiyyətini qoyur və beləliklə, dil vahidlərinin mətn və sistem tədqiqatlarını birləşdirir.

Quruluş, semantika və funksiyanın bir tədqiqat çərçivəsində birləşdirilməsi üçün elə linqvistik vasitələr lazım gəlir ki, onlar həm söz, cümlə və mətn arasındakı həm də qrammatik sistemə mətn arasındakı əlaqəni üzə çıxarsın. Dil vahidləri və vasitələri dil sistemində müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Funksiya ünsürün və ya elementin

sistem daxilində müəyyən üsul və formada mövcud olması və bu sistemə müəyyən şəkildə xidmət göstərməklə təyin olunur. Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır.

Kommunikativ qrammatika sahəsində aparılan tədqiqatlar tələb olunan linqvistik vasitələri müəyyənləşdirmək üçün zəmin yaratmışdır. Üç qrammatik vasitə təyin edilmişdir:

- 1) hökmün subyekt perspektivi modeli;
- 2) kommunikativ registr anlayışı;
- 3) taksis; mətnədə predikativlərarası münasibət texnikası.

Bu üç vasitənin istifadə olunması ilə konkret hökm tədqiq olunarsa, onda hökmün gerçəkliklə münasibətinin kommunikativ reqistrlərlə şərh olunması, hökmün düşünən və daşınan insana münasibətinin subyekt perspektivi ilə bir hökmün digər hökmə münasibətinin taksis nəzəriyyəsi ilə izahını tapmasını aydın görmək mümkündür [9, s.128].

Nitqin kommunikativ reqistrləri nitq fəaliyyəti modelləridir. Nitq fəaliyyəti danışanın mövqeyindən, onun kommunikativ intensiyasından, eləcə də mətnin vasitələrindən yaranır. Mətn çərçivəsində kommunikativ registr sintaktik kompozisiyanı aşkara çıxarmaq, dil sistemində isə dil vahidinin funksional imkanları sahəsini yaratmaq vasitəsidir.

Subyekt perspektivi modeli beş subyekt sferasını birləşdirən çoxdur. Bu sferaların qarşılıqlı əlaqəsi hökmü təşkil edir və onun mətndəki fəaliyyətini izah edir. Subyekt perspektivi ideyası qrammatik obyektləri danışanın nöqtəyi- nəzərinə uyğun şərh etməyə imkan verir, başqa sözlə desək, həm mətnə, həm də qrammatik sistemə antroposentrik baxışı təmin edir.

Taksis predikativ vahidlərin xətti qarşılıqlı təsir texnikasıdır. Bu texnika üç parametr-modallıq, zaman və şəxsə görə uyğunluq və uyğunsuzluqlara əsaslanır.

Qeyd edilmiş anlayışların hər biri felin müəyyən kateqoriyalarının, daha doğrusu, zaman və modallıq, şəxs, növ və zaman kateqoriyalarının mətn səviyyəsinə qaldırılması kimi başa düşülməlidir.

Dil mürəkkəb sistemdir. Hər bir mürəkkəb sistemin ümumi mexanizminin təyin edilməsi, həmin sistemin təsviri zamanı bu sistemin mərkəzi elementini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Sintaksisdə mərkəzi element kimi cümlə qəbul olunur.

Cümlə sintaktik sistemin fəaliyyətinin son nəticəsi sayılır. Cümlə modelinin sintaktik sahədəki yeri, onun sistem-sintaktik xüsusiyyətləri onun funksional paradigmasının həcmi ilə birbaşa bağlıdır. Dilçilikdə sahə anlayışı da yeni deyildir. Lakin burada da kommunikativ qrammatik prizmasından məsələyə baxmaq lazım gəlir.

Dilçilikdə "sahə" dedikdə, "insan həyatının və insan təcrübəsinin müəyyən sahəsi ilə əlaqədar olan məzmunlu vahidlərin (məfhumların, sözlərin) məcmusu" başa düşülür [54, s.230].

Dilçilik ədəbiyyatını nəzərdən keçirdikdə, hər şeydən öncə, "sahə" termini ilə müxtəlif anla-yısların ifadə olunduğu diqqəti cəlb edir. Modallıq sahəsi, temporallıq sahəsi, kəmiyyət sahəsi, aspek-tuallıq sahəsi və s. birləşmələrin tərkibində bu anlayış "kateqoriya" mənasında, bir sıra başqa hallarda isə daha geniş mənada, "sistem", "paradigma", "funksional-semantik plan" terminləri ilə sinonim kimi işlənir. Bəzən hətta dil strukturu sadəcə olaraq "sahə" kimi izah olunur [60, s. 95].

Dildə sahə nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vahid anlayış məzmununun ifadə edilməsi üçün çeşidli vasitələri ehtiva edən dil sferaları tədqiqat obyektini kimi götürülür. Bunlar özünəməxsus koqnitiv, məzmun və funksional-kommunikativ səciyyələri ilə müəyyən struktura malik olan xüsusi tipli dil qruplaşmaları - sahə şəklində təsəvvür edilir. Dil və nitq kateqoriyalarının sahə şəklində modelləşdirilməsi müəyyən bir ümumi məfhumun ifadə edilməsində müxtəlif üsul və formalar çoxluğunu sistemə salmaq, sistemləşdirmək vəzifəsini ortaya qoyur.

Müxtəlif dil səviyyələrinə aid ifadə vasitələrinin vahid sistemdə nəzərdən keçirilməsi müasir dil-çilikdə funksional-semantik yanasma metodu ilə bağlıdır. Belə

yanasmada "funksiya" termini funksional-semantik sahə nəzəriyyəsi ilə bağlı olaraq daha geniş şəkildə anlaşılr. Funksional-semantik sahələr problemini ortaya ilk dəfə görkəmli rus linqvisti A.V.Bondarko qoymusdur. Alim bu konsepsiyasını morfologiyası geniş inkişaf etmiş dillər əsasında işləyib hazırlamışdır [22, s.12]. Qrammatika sistemində morfoloji kateqoriyaların aparıcı rola malik olması barədə fikri müdafiə etməklə, tədqiqatçı onu da vurğulayır ki, morfoloji kateqoriyalar sintaktik yönümə malikdir. Bu səbəbdən A.Bondarko morfoloji for-maların məna və funksiyalarını özündə ehtiva edən funksional morfologiya kimi xüsusi bir sahənin ayrılmasını məqsədəuyğun sayır. Müxtəlif funksional-semantik sahələrin təsvirini verməklə tədqiqatçı rus dilinin funksional qrammatikasını hazırlamışdır. Funksional-semantik sahələrin bölünməsi və təsviri A.Bondarkonun tədqiqatlarında bütövlükdə qrammatika üçün vahid kateqorial əsasə söykənir. Tədqiqatçının qənaətinə görə, funksional-semantik sahə dilin qrammatik (morfoloji və sintaktik) vasitələri və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan, eyni semantik zonaya aid leksik, leksik-qrammatik və sözyaratma ünsür-ləri ilə formalaşan ikitərəfli (məzmun-forma) bütövlüyüdür [22, s. 40].

Sahə daxilində "Mərkəz-periferiya" üzvlənməsi mövcuddur. Belə üzvlənmə sahənin strukturunda qrammatik kateqoriyanın aparıcı rolunu əks etdirir. Sahənin strukturunda aparıcı rol oynayan qrammatik kateqoriya öz ətrafında digər müxtəlif səviyyəli qurumları cəmləndirə bilmək xassəsinə malikdir [26, s. 14].

Bu müddəaya görə, sahənin mərkəzini və ya nüvəsini müvafiq qrammatik kateqoriya təşkil edir. Nüvəyə daxil olan ünsürlər sahənin aparıcı komponentləri kimi fəaliyyət göstərir. Bu ünsürlər ona görə aparıcı komponentlər kimi qəbul edilir ki, onlar sahənin daşdığı ümumi anlayışı, invariant mənanı ifadə etmək üçün maksimal dərəcədə xüsusiləşmişdir. Sahənin qalan qeyri-kateqorial componentlərində başqa qrammatik kateqoriyalar üçün səciyyəvi əlamətlər mövcud ola bilər. Bu səbəbdən həmin komponentlər sahənin periferiyasını təşkil edir. Onlar marginal komponentlər adlandırılır. Sahənin nüvəsini əmələ gətirən ünsürlərdən biri dominant rolunu oynayır. Dominant ünsür sahənin strukturunda xüsusi mövqeyə malik olur. Xüsusi mövqeyə malik olmaq üçün həmin dominant ünsür, əvvələn, sözügedən semantik

əlamətin ifadə edilməsində ən çox ixtisaslaşmış vasitə, ikincisi, həmin mənanın nitqdə ifadəsində ən məhsuldar üsul olmalıdır. Sahənin dominantı morfologiya, sintaksis və ya leksikaya aid ola bilər. Sahənin tərkibinə daxil olan mikrosahələrin hər birində özünün aparıcı konstituenti və ya dominantı mövcud olur. Dominantın ətrafında adətən onunla sıx əlaqəli olan konstituentlər qruplaşır. Onlar da ya dominantla birgə nüvəni təşkil edir, ya da nüvəətrafı zonanı əmələ gətirir.

Model mərkəzdən uzaq olduqca, onun funksional imkanları azalır. Böyük qrammatik, struktur-semantik və funksional paradigmalara malik mərkəzi modellər sərbəst model kimi fərqləndirilir. Belə modellərin təşkili qrammatik forma, struktur-semantik modifikasiya, reqistr imkanları baxımından heç bir məhdudiyyətə malik deyil, onların kontekstdən asılılığı minimaldır. Reqistr məhdudiyyəti olmayan, daha çox reqistr variantlarında mövcud olan cümlə tipləri sərbəst cümlələr adlandırılır. Törəmə cümlələr müəyyən reqistr şəraitində formalaşır. Onlar modul və bir-iki registrlə əlaqəli olur.

Əlaqəli və ya bağlı modellər leksika ilə qrammatikanın qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Bağlı modelli cümlənin komponentləri qrammatik formalardan birini, yaxud cümlənin baza modelinin struktur-semantik modifikasiyasını və ya onun aktual üzvlənmə variantlarından birini leksikləşdirir.

Sərbəst, törəmə və bağlı terminlərini ilk dəfə V.V.Vinoqradov işlətməmişdir. O bu terminlərdən sözün leksik mənalı ilə bağlı istifadə etmişdir [27, s.32] .

Q.A.Zolotova "sərbəst-törəmə-bağlı" termin triadasını sintaktik obyektlərə tətbiq etmiş və bu zaman dilin mənalı vahidlərinin kontekstual şəraitdən asılılıq şkalasını qurmuşdur. Vahidlərin kontekstlə münasibətinin üç pilləsi özünü göstərən belə ayırma həm də dilin mənalı vahidlərinin təsnifinin funksional prinsipinə çevrilmişdir [39, 173].

Q.A.Zolotova minimal sintaktik vahidləri-sintakemləri sərbəst, törəmə və bağlı vahidlər kimi təsnif etməyi təklif etmişdir. Sərbəst sintaksemlər daha böyük funksional imkanlara malikdir. Onlar başlıqda təcrid olunmuş mövqedə işləyə bilər, modelin qurucu elementi ola bilər (cümlənin baş üzvləri), cümlə modelini genişləndirə və mürəkkəbləşdirə bilər, söz birləşməsinin komponenti ola bilər.

Lokativ (məşədə, meydanda, pəncərə qabağında) və temporal sintaksemlər (mayda, günorta çağı, axşamqabağı) sərbəst sintaksemlərdir. Törəmə sintaksemlər müəyyən cümlə modelləri tərkibində fəaliyyət göstərir. Belə sintaksemlərin forma və mənası cümlənin tipindən asılı olur. Bağlı sintaksemlər söz birləşmələrində gerçəkləşir (kitab oxumaq, idmanla maraqlanmaq və s.). Hər cür sintaksem sintaktik quruluşların yaranmasında mühüm rol oynayır [39, s. 188].

Beləliklə, kommunikativ qrammatikada registrlərin təyini cümlə modellərindən və cümlənin formalaşmasında istifadə olunan vahidlərdən, "sərbəst-törəmə-bağlı" anlayışlarının ifadə etdikləri məfhumlardan və bir sıra digər şərtlərdən asılı olur. Bu isə kommunikativ aktı gerçəkləşdirən dil vasitələrinin kommunikativ akt prizmasından nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Cümlənin formalaşmasının əsas vasitəsi predikativlikdir. Predikativlərin əsas hissəsi isə fellərdən əmələ gəlir. Qeyd olunduğu kimi, cümlə tam, bütöv informasiyanın ilkin əsas ötürücüsüdür. Mətnlərin cümlə səviyyəsində predikatlara görə statistik təhlili fəli predikatların xüsusi əhəmiyyət daşımasını aşkara çıxarır. Bu vəziyyət bütün dillər üçün eynidir.

## **2.2. Kommunikativ registrlərdə modallıq, zaman, və informativlik amillərinin istifadə olunma xüsusiyyətləri**

Modallıq kateqoriyasının əsası, nüvəsi morfoloci ifadə vasitələri olsa da, cümlədə modallıq bəzən xüsusi sözlərlə, leksik vasitələrlə yaranır. İngilis dilində modallığın yaranmasında və qüvvətlənməsində iştirak edən leksik vasitələrin əsasını modal sözlər təşkil edir.

İngilis dilində, eləcə də bəzi başqa Avropa dillərində modallıq kateqoriyası türk dillərindən bəziləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Azərbaycan dilində modallıq kateqoriyası daha çox modal sözlər və ara sözlərin təmsalində öyrənilmişdir.

Modallıq çox mühüm dil kateqoriyalarından biridir. Onun ifadə vasitələrinin sayı dildən dilə dəyişsə də, əsas sinifləri olan prosodik, leksik və qrammatik vasitələr bütün dillər üçün eyniyyət təşkil edir. Modallıq kateqoriyasının mühüm ifadə vasitələrindən birini modal sözlər təşkil edir. Bunlar danışanın öz nitqində ifadə

edilən fikrə münasibətini obyektiv gerçəkliyə münasibət, ağıl və düşüncə qaydalarına müvafiqlik, emosional qiymətvermə, insan həyatı və taleyində oynadığı rola görə ifadəsinə xidmət edən sözlərdir.

Modal sözlər mənsub olduqları dilin leksik sistemi və qrammatik quruluşu ilə sıx təmasda fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Modal sözlər sadə və mürəkkəb cümlələrdə, dialoji nitqdə, nitq parçaları və nitq situasiyaları ilə sıx əlaqədə istifadə olunur. Bir çox modal sözlər ingilis dilində cümlənin ortasında və axırında gəlir.

Modal sözlər arasında əksmənalılıq və yaxınmənalılıq münasibətləri tez-tez özünü büruzə verir. Bundan başqa, modal sözlərin bir qismi özlərinin sözdüzəltmə motivini saxlamış, bir qismi isə öz motivini itirmiş sözlərdir. Azərbaycan və ingilis dillərində motivini saxlamış sözlər arasında funksional oxşarlıq tapmaq daha asan olur. Məsələn. Xoşbəxtlikdən (xoşbəxt) - ing. Fortunately (fortunate). Azərb. Bədbəxtlikdən (bədbəxt) - ing. unfortunately (unfortunate). Əsas məzmunu saxlamış belə sözlər daha artıq funksional sabitlik nümayiş etdirir.

Modal sözlərin seçilib-ışlədilməsi şifahi nitqdə danışanın, yazılı nitqdə isə yazanın, müəllifin linqvistik məqsəd və niyyətindən asılıdır.

Modal münasibət başqa yollarla, üsullarla ifadə olunsada, modal sözlər həmin münasibətlərə daha çox konkretlik, əyanilik verir. Hər iki dilin materialları bu fikri təsdiq edir.

Qeyd olunduğu kimi, cümlə üçün iki mühüm əlamətin varlığı vacibdir. Bunlardan biri predikativlik, o biri isə cümləyə məxsus modallıqdır. Bu iki əlamət vəhdət təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır. Cümlələr bu iki əsas xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənir.

Cümləyə məxsus modallıq və predikativliyin vəhdəti, onların bir-biri üçün şərt olmaları inkaredilməz həqiqətdir. Bu iki əlamət bir qayda olaraq, eyni zamanda çıxış edir. Məsələn, *Well, duty is duty. One can not consult ones own preferense. I am interested in truth. I like science. But truth is a menan. Science is a public danger.* -

*Borc borcdur. Adam özü istədiyini edə bilməz. Məni həqiqət maraqlandırır. Mən elmi sevirəm. Amma həqiqət özü hədə-qorxu içində əriyir. Elm cəmiyyət üçün dəhşətlidir.*

Verilmiş cümlələrin hamısında həm qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşma, yəni predikativlik, həm də cümləyə məxsus modallıq vardır. Bu halda modallıq predikativliyin tənзимedicisi kimi çıxış edir və onu tamamlayır. Lakin bəzən bunun əksi də baş verir, yəni elə hallar olur ki, öz-özlüyündə cümlə kimi formalaşmayan, predikativ münasibət olmayan birləşmə modallıq vasitəsilə cümləyə çevrilir. Bu vaxt o istər - istəməz predikativ münasibət bildirməyə başlayır. Məsələn, *Hands up! (əllər yuxarı), Fire, fire! (atəş, atəş) Summer day (yay günü), Hot day (isti gün)* və s.

Buradakı *"fire, summer day, hot day"* və s. kimi söz və söz birləşmələri ayrılıqda predikativ münasibət bildirmədikləri aydındır, lakin onlar mətn daxilində belə bir münasibət ifadə edir. Deməli, burada cümlənin yaranmasında modallıq öz rolunu oynayır. Modallığın təsiri ilə burada predikativlik də yaranmışdır. Ayrı-ayrı ictimai yerlərdə tez-tez rast gəldiyimiz. *"No smoking" "Exit" "Entrance"* və s. kimi söz və ifadələrin cümləyə çevrilməsi və fikir ifadə etməsi məhz bu yolla əmələ gəlmişdir.

Dildə işlənən bir sıra ifadələr vardır ki, onlar mübtəda və xəbərdən ibarət sadə müxtəsər cümlələrdir. Lakin üslubun tələbinə görə onlarda xəbər şəkilləri ixtisara düşür, belə ki, zahiri qrammatik formalaşma aradan çıxmışdır. Belə cümlələrdə yanaşı duran iki sözün cümlə kimi çıxış edərək fikir ifadə edə bilməsi yenə də modallığın sayəsində gerçəkləşir.

Şəkil kateqoriyası predikasiyanın nüvəsini təşkil edir. Şəkil kateqoriyası ifadənin məzmunu ilə obyektiv gerçəklik arasındakı münasibəti bildirir və müxtəlif modallıqların dildə sistem şəklində ifadəsinə xidmət edir. Bu kateqoriyanın funksiyası danışanın nöqteyi-nəzərindən hərəkətin, hadisənin gerçəkliyə münasibətini göstərməkdir. Şəkil kateqoriyası modallığın qrammatik-morfoloji yolla ifadə üsuludur və bu üsul başqa ifadə üsullarına qarşı durur, funksional-semantik mərkəz rolunu oynayır və onlardan dildəki mövqeyinə görə əsaslı surətdə fərqlənir.

İngilis dilində modallığın ifadə vasitəsi kimi feilin şəkillərindən istifadə olunur. İngilis dilində feilin şəkilləri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, A.Qurbanov göstərir ki, M.Deytçeybn ingilis dilində 16 şəkli fərqləndirir. Smirnitski feilin 6 şəklindən ibarət sistemi təklif edir: 1) indikativ; 2) imperativ; 3) sabcanktiv I; 4) sabcanktiv II; 5) sapozişinal; 6) kandişinal. Bəzi tədqiqatçılar sabcanktiv I və sabcanktiv II şəkillərini ümumi sabcanktiv adı altında birləşdirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Smirnitskinin verdiyi təsnif daha geniş tətbiq olunur. Ona görə də, ingilis dilində feilin altı şəklinin olmasını qəbul edirik: 1) xəbər şəkli - Indicative Mood; 2) əmr şəkli - Imperative Mood; 3) I lazım şəkli - Subcunctive I; 4) II lazım şəkli - Subcunctive II; 5) güman şəkli - Suppositional Mood; 6) şərt şəkli - Conditional Mood. Qeyd olunan şəkillər bu və ya digər hadisəni müxtəlif şəkildə təqdim edir və modallıqla bağlı məsələlərin həllinə yardım göstərir. Xəbər şəklində real mövcud olan faktlardan bəhs olunur. Məsələn, I live in Baku.- Mən Bakıda yaşayıram. Əmr şəklində başqa şəxs müəyyən fəaliyyəti həyata keçirməyə təhrik edilir, ondan bu hərəkəti yerinə yetirmək tələb və ya xahiş olunur. Məsələn, Go home! İkinci lazım şəklində real mövcud olmayan, hətta realılıqla ziddiyyət təşkil edən ifadəsini tapır: If I were free! - Əgər mən azad olsaydım [9, s.156].

A.Qurbanov feilin xəbər şəklinin (the indicative mood) və əmr şəklini (the imperative mood) ayırır. Digər dörd şəkli isə feilin vasitəli şəkilləri adı altında birləşdirərək yazır: "Feilin vasitəli şəkilləri müasir ingilis dilində modallıq kateqoriyasının əsas ifadə vasitələrindən olub, 1) arzu; 2) istək; 3) şübhə; 4) şərt; 5) güman; 6) əmr və s. bu kimi mənalar ifadə edir" [9, s.158].

Feilin xəbər şəkli icra edilən hərəkətin, mövcud olan halın real fakt, həqiqət olduğunu bildirir. Xəbər şəkli ilə ifadə edilən modallıq "təsdiqetmə modallığı", bəzən "nəqlətmə modallığı" adlandırılır. İngilis dilində bu anlayış "indikativ modallıq" (The indicative mood) kimi işlədilir.

İngilis dilində indikativ modallığın indiki və keçmiş zamanları haqqında danışmaq olar. Bu da ondan irəli gəlir ki, ingilis dilində feilin gələcək zamanı modal

fellərin köməyi ilə ifadə olunur. Bu cəhət ingilis dilindəki modal fellərdən də modallığın ifadə vasitəsi kimi ayrıca bəhs etməyin lazım gəldiyini göstərir.

Azərbaycan dilində 5, ingilis dilində isə 12 zaman forması qəbul olunmuşdur. İngilis dilindəki keçmiş zaman indiki zamana nisbətə müxtəlif uzaqlıqları əks etdirir. Bu dildə keçmiş zamanın morfoloji üsulla düzələn dörd formasından istifadə edilir: The Past Indefinite, The Past Continuous, The Past Perfect, The Past Perfect Continuous. İngilis dili üçün The Past Indefinite Tense digər üç formadan fərqli olaraq keçmişlik mənasının ifadə edilməsində işləklilik baxımından seçilir. The Past Indefinite zaman formasının işlənməsi Azərbaycan dilindəki -dı4 şəkilçili keçmiş zaman forması ilə təqribən eynilik təşkil edir.

İngilis dilində indiki zamanın dörd forması vardır: The Present Indefinite, The Present Continuous, The Present Perfect, The Present Perfect Continuous. Azərbaycan dilindəki bir indiki zaman ingilis dilindəki dörd zaman formasının ifadə etdiyi bütün semantik çalarları ifadə edə bilər. İngi-lis dilində sadə indiki zamana xas olan mənalar mütəhərrikdir. The Present Indefinite formasına əhatə dairəsinə və müddətinə görə müxtəlif iş, hal və ya hərəkəti ifadə edə bilər. İndiki zamanın əsas məna-larının müəyyənləşdirilməsində müxtəlif cəhətlər nəzərə alınır.

The Present Indefinite forması üçün ən məhsuldar model be feli ilə olan modeldir: *"No. Gargery is your master now (Ch. Dickens). He is a monarch and... (U.Cooper). "It is a quaint and marvellous thought! (M.Twain).*

The Present Indefinite formasının işləndiyi digər hallar xəbəri feillərlə ifadə olunan cümlələrdir.

The Present Indefinite formasının əqli bacarıq, qavrayış, subyektiv və emosional qiymətləndirmə bildirən fellərlə (feel, think, appreciate, like, hate, detest, love, know və s.) işləndiyi məqamlarda sub-yekt və ya predmetin keyfiyyət əlaməti daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: *He knows three foreign languages. He detests working. We don't appreciate new fashion.*

İngilis dilindəki The Present Continuous, The Present Perfect Continuous zaman formalarının Azərbaycan dilində ifadəsində davamlı indiki zaman kimi təqdim edilən -maqda şəkilçisi ilə əmələ gəlir.

İngilis dilində gələcək zaman The Future Indefinite, The Future Continuous, The Future Perfect, The Future Perfect Continuous kimi zaman formaları ilə təmsil olunur. İngilis dili üçün The Future Indefinite, Azərbaycan dili üçün qəti gələcək zaman formasına uyğun gəlir.

Qarşılaşdırılan dillərdə mikrosahənin dominantı olan The Future Indefinite və qəti gələcək zaman formalarının məzmununda əsas cəhət nitq momentindən sonra baş verəcək iş və ya hərəkəti, mövcud olacaq halı ifadə etməkdir.

İngilis dilinin zaman formaları Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan indikativ modallığın müxtəlif zaman formalarında işlənməsini nümunələr əsasında nəzərdən keçirək.

İngilis dilində felin xəbər şəklinin The Present Indefinite zamanı Azərbaycan dilinin indiki zaman forması ilə eyniyyət təşkil edir. Daha doğrusu, ingilis dilinin indiki zamanın qeyri-müəyyən forması Azərbaycan dilinə bir qayda olaraq felin indiki zaman forması ilə tərcümə edilir. *I work -Mən işləyirəm. You walk - Sən gəzirsən.*

İngilis dilində olan The Present Continuous zaman formasına uyğun gələn ayrıca zaman forması yoxdur. İngilis dilində bu zaman forması to be felinin indiki zaman qeyri-müəyyən şəxs forması (am, is, are) ilə əsas felin indiki zaman feli sifətinin (Participle I) köməyi ilə düzəlir. Məsələn, *I am going home.* Bu forma Azərbaycan dilinə feilin indiki zaman forması ilə tərcümə olunur. *Mən evə gedirəm.*

Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli ingilis dilində imperativ modallıq əmr modallığının ifadəsinə xidmət edir. M.Rəhimov göstərir ki, əsl mənada əmrdən tutmuş xahiş məzmununa qədər müxtəlif çalarları (buyruq, təkid, təhrik, nəsihət, iltimas, alqış, arzu və s.) ifadə edən əmr şəklinin tarixən çoxformalığı, xüsusən I və II şəxslər üzrə keçmişdə bir-birindən zahirən seçilən bir neçə qrammatik ifadə vasitəsilə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Feilin bir sıra şəkilləri (məsələn, şərt, arzu, lazım)

tarix boyu əsasən bir formaya malik olaraq çoxmənalıqdan vahid mənaya doğru inkişaf edib təkmilləşirsə, əmr şəkli malik olduğu mənə xüsusiyyətlərini əksər hallarda mühafizə edərək çoxformalıqdan vahid formalığa doğru inkişaf etmişdir.

Müasir ingilis dilində felin sabcanktiv I şəkli xəbər şəklinin indiki zamanın qeyri-müəyyən forması ilə eynidir. İki şəkil arasında yeganə fərq fellərin üçüncü şəxs tək formasında üzə çıxır. Sabcanktiv I şəklinin özünəməxsus morfoloci əlaməti yoxdur. Şəkil məsdərdən to hissəciyinin atılması ilə düzəlir. Bütün şəxslərdə feilin əsası dəyişmədən işlənir: I be; she be; he be; I have; She have; He have və s.

Sabcanktiv I forması indiki və gələcək zamana aid əmr, xahiş, arzu, istək, şərt və s. modal mənaları ifadə etmək üçün işlədilir. Sabcanktiv I bəzi qəbul edilmiş ifadələrdə işlədilir. Məsələn, *Be it so! - Qoy belə olsun! God forbid! -Allah eləməsin! God bless you! - Allah sizə kömək olsun! Success attend you! - Uğur olsun!*

Sabcanktiv II formasının iki - indiki və keçmiş zaman forması vardır. Sabcanktiv II vasitəli şəklinin keçmiş zaman forması felin xəbər şəklinin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasının eynidir. Məsələn, *He had written.*

Sabcanktiv II vasitəli şəklinin indiki zaman formasında felin keçmiş zaman qeyri-müəyyən forması işlədilir. I spoke. He spoke. Bu formada fərq özünü yalnız to be felinin şəxslər üzrə formasında göstərir. Sabcanktiv II vasitəli şəklində bütün şəxslərdə to be felinin were forması işlənir: I were; You were; He were; She were; We were; You were; They were.

Sabcanktiv II vasitəli şəklinin cümlədə işlədilməsi zamanı həqiqətə zidd olan hərəkətin ifadə olunması göstərilir. "Belə hərəkətlər, adətən danışanın arzusundan, iradəsindən, diləyindən, istəyindən, şərtindən və s. asılı olur. Bu hərəkətlər indiki və ya gələcək zamana aid olduqda, sabcanktiv II şəklinin indiki, keçmişə aid olarkən isə keçmiş zaman forması işlədilir. *I wish I were ten years older (Braine). If I were her I shouldn't look at him (Braine). "If I'd known, I should have brought you some flowers," I said (Braine). If it hadn't been for his blunders, he would have finished the article in three days (London)".*

Müasir ingilis dilində işlənən sapozişinal vasitəli şəklinin də iki zaman forması vardır: 1) indiki; 2) keçmiş. İndiki zaman forması *should* köməkçi feili və əsas feilin məsdərinin qeyri-müəyyən və ya davam forması vasitəsilə düzəldilir. Məsələn, *He should work (be working). You should work (be working).*

Sapozişinal vasitəli şəklinin keçmiş zaman forması *should* köməkçi feili və əsas feilin bitmiş və ya davam edib bitmiş forması ilə düzəlir. Məsələn, *He should have worked (should have been working). You should have worked (should have been working).*

Bu vasitəli şəkil forması həqiqətə zidd olmayan, lakin icrası müəyyən şəraitdən asılı olan hərəkəti bildirir. Bu şəklin işlənməsi əmr, təklif, güman və s. modallığı yaradır.

Müasir ingilis dilində istifadə olunan kandişinal vasitəli şəklinin də indiki və keçmiş olmaqla iki zaman forması vardır. İndiki zaman forması *should* (I şəxsin təki və cəmi üçün), və *would* (qalan şəxslər üçün) və əsas feilin məsdərinin qeyri-müəyyən, yaxud davamedici forması ilə düzəldilir. Məsələn: *I should work (should be working). He would work (would be working). You would work (would be working). We should work (should be working).*

Keçmiş zaman forması *should* (I şəxsin təki və cəmi üçün), və *would* (qalan şəxslər üçün) və əsas feilin məsdərinin bitmiş və ya davam edib bitmiş forması vasitəsilə düzəlir. Məsələn, *I should have work (should have been working). He would have work (would have been working). You would have work (would have been working). We should have work (should have been working).*

Kandişinal şəkli ilə ifadə edilən hərəkətin icrası budaq cümləsindəki şərtədən asılı olur. Onun cümləyə daxil etdiyi modallıq bu şərtlə bağlı olur.

Sabcanktiv II formasının işlənməsinin başqa xüsusiyyətləri də vardır. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Mübtəda budaq cümləsində *that* bağlayıcısı işlənir. Bağlayıcıdan əvvəl *It is peccessary (it is impotant, it is desirable* kimi ifadələrdən istifadə olunur. Onlar modallığın müəyyənləşdirilməsinə xidmət göstərir. *It is desirable that he be there at 5 oclosk - Yaxşı olardı ki, o, saat 5-də orada olsun.*

Tamamlıq budaq cümləli quruluşda *to decide, to agree, to propose, to suggest* kimi fellər istifadə olunur: *The workers demanded that the law be put into effect.*

Məqsəd budaq cümləli quruluşda *lest* bağlayıcısından istifadə edilir. *They covered the goods with canvas lest they be damaged by rain.*

"İngilis dilində formal olaraq təyin edilə bilən modal fellər şəbəkəsi vardır. Bunlar aşağıdakılardır: *may, can, must, ought to, will, shall*; həmin şəbəkənin ucqarında *need* və *dare* yer tutur. *Might, could, would* və *should* da bura aiddir".

"*Will, shall, may, might, can, could, must, ought to, should, would, used to, need*" kimi köməkçi, yaxud yardımçı fellər əsas fellərlə birləşmədə zaman və şəkil çaları ifadə etmək üçün işlənir. Köməkçi fellərin əsas fellərlə birləşməsi feli ifadələr (frazalar) və yaxud feli cərgələr (silsilələr) deyilən heyətlər yaradır.

Modal mənə təkcə ayrı-ayrı sözlərlə deyil, onların leksik-sintaktik əhatəsi ilə də ifadə olunur. Bundan başqa, modallıq kateqoriyası dildən-xaric gerçəklik, dil kateqoriyalarının funksional rəngarəngliyi və ünsiyyətin xüsusi məqsədlərinin kəsişməsi, çarpazlaşması yolu ilə təmin olunur.

*Shall* feili aşağıdakı modal mənaları ifadə edir: 1) ikinci və üçüncü şəxslərdə işlənən *shall* feli vəd, hədə-qorxu və xəbərdarlıq mənasını ifadə edir. Məs., *You shall have my answer tomorrow* "*Sən mənim cavabımı sabah alacaqsan (vəd)*". Birinci və üçüncü şəxslərlə əlaqədar *shall* sual cümlələrində danışanın müraciət etdiyi şəxsdən göstəriş, buyruq gözlədiyini ifadə edir. Sual məqamında işlənən *shall* felinin başqa bir mənası zərurət, vaciblik bildirməkdir: *Shall I come and fetch you* (Maugham W.S.) "*Mən gəlib sizi tapmalıyam?*"

İngilis dilində *will* və *would* feilləri həm tam predikasiya vasitələri, həm də modal fellər kimi işlənir. *Will* feili bu məqamda əsas (müntəzəm -"regular") feil kimi işləyə bilər (*wills, willed*). O, bu məqamda "özünü biruzə vermək (göstərmək)", "əmr etmək", "məcbur etmək", "təlqin etmək" mənasında işlənir.

İ.Rəhimov və T.Hidayətzadə "İngilis dilinin praktik qrammatikası" əsərində həmin feillərdən bir ad altında (*will*) danışırırlar və qeyd edirlər ki, *will* feili niyyət, xahiş, arzu və vəd ifadə etmək üçün işlədilir.

İngilis dilində *be* və *have* feillərinin Azərbaycan dilində müqabilləri vardır: bunlar *var* (*dır*) predikativi və *olmaq* felidir. Ancaq *var/dır* predikativi feillərlə *yox*, *adlarla* işlənir.

Modal feillərin distributiv imkanları onların semantikasına təsir göstərir. Yəni modal felin ətrafında işlənən söz onun daxil etdiyi modallığa təsir göstərir. Hərəkət, proses, hal və s. bildirən feillərdən fərqli olaraq, *can* və *may* modal feilləri hərəkətin, halın potensial mümkünlüyünü ifadə edir. Bu iki modal feil özlərinin semantik özünəməxsusluğu ilə özünün sağ və sol ətrafına təsir göstərir. *Uan* və *may* modal feilləri ətraflarındakı feldən asılı olaraq mümkünlük modallığının konkret mənasını üzə çıxarır. Araşdırmalar aşağıdakı konkret modal mənalardan üzə çıxdığını göstərir: Intellectual ability-intellektual bacarıq; Physical ability -fiziki bacarıq; Moral ability -əxlaqi bacarıq; Permission; Possibility-mumkunluk; Certainty-Sureness; Uncertainty-Doubt; Probability; Chance. Bu cəhətin daha aydın başa düşülməsi üçün misallara müraciət etmək olar.

*Intellectual ability: He could speak seven languages, you know (Waterhouse and Fell). Physical ability: They can swim as well as the natives (Maugham). Moral ability: "Can you still swear that the man you saw drop the hummer in Mrs. Parker's garden was the prisoner - and not this man, who is his twin brother?" (Greene). Permission: "Master Philip, if you've finished you can get down" (Greene). "Mother, can I stay up for the ball tomorrow night?" (Mitchel). "You may lean on the wall to write" (Kaufman). "May I borrow your window-pole?" (Kaufman). Possibility: Where there is murder, anything can happen (Christie). A student who is late may fall to graduate (Kaufman). Certainty-Sureness: "Stop it I say and we'll have lunch. Or you lost your appetite, gal?" "No-no, that I ent. Hell, I can eat alright" (Wesker). Uncertainty-Doubt: "Well. He may show you then some day. I don't know" (Gordon). Probability: The person who can probably tell you the answer to that will be a doctor (Christie). -You may have noticed that I happen to wear my hair rather long (Osborne). Chance: His heart warms to him when he can bring forward some*

*examples of cruelty (Maugham). She took the glass and sipped a little and turned it so that the man's lips might touch the same spot (Greene).*

Konstituent sözlərin daxil olduğu predikativ ifadələr üçün Ability, Permission; Possibility, Certainty-Sureness, Uncertainty-Doubt, Probability, Uhance kimi konkretləşmiş modallığın ifadəsində iştirak edən konstituent sözlərin mikrosahəsini qurmaq mümkündür.

Digər modal fellərin başqa fellərlə yaxın ətrafda işlənməsi zamanı modallığın çalarlarının dəyişməsinə öyrənmək mümkündür. Lakin bunların hər birindən modallığın ifadə vasitələrindən danışarkən bəhs etmək işin həm həcmi artırır, həm də qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrdən müəyyən qədər kənara çıxmağa səbəb olur.

Mətn strukturlarından birinin artırılıb azaldılması nəticəsində mətndə semantik qənaət və ya izafilik hadisəsi baş verir. İnformasiyanın mətndə müxtəlif üsullarla ifadə olunması mümkündür. İnformasiya qənaətli və ya izafi ola bildiyindən müəllifin məqsədi və oxucunun qavraması anlayışları üzə çıxır. Ayrı-ayrı oxucular üçün "qənaət-izafilik" amilləri fərqlidir. Mətdə informasiyanın izafiliyi çox olmamalıdır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, informasiya izafiliyi olmadan mətnin qavranması çətinlik törədir.

İnformasiyanın izafiliyi və onun qapalı yığcam şəkildə olması bütöv mətn səviyyəsində aşkarlanır. Lakin informasiyanın qeyd olunan şəkildə yerləşməsi mətnin ayrıca ifadələrinə, fraqmentlərinə aid olduqda araşdırma minimal vahid səviyyəsində aparılır. Mətn yaradılarkən onun söz tərkibinin söz miqdarının azaldılmasına cəhd göstərilir. Lakin bu azaltma elə şəkildə aparılmalıdır ki, zəruri informasiya itkisinə yol verilməsin.

Mətnin cümlədən böyük vahid olması dilçilikdə qəbul edilmiş faktdır. Bununla belə, mətnin iki cümlədən böyük sintaktik vahidliyi tam təsdiqini tapmır. Lakin istər bir tabesiz mürəkkəb cümlə, yaxud bir-birinin ardınca işlənmiş iki cümlə mətn təşkil etməyə bilər. Çünki mətnə həm əlaqəlilik, həm də bitkinlik xas olmalıdır. Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvələ, həm də sona istiqamətlənmiş informasiya

natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. K.Abdullayev belə bir cəhəti diqqət mərkəzinə çəkərək mətnin sərhədlərini təyin etməyə çalışaraq qeyd edir: "Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi hadisəsi struktur kompozisiyon funksiya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar" [2, s.28].

Mətndəki informasiya dəyərli və dəyərsiz ola bilər. Yəni müəllif bəzən kommunikativ akt üçün dəyərli olmayan informasiyanı mətnə daxil edir. Belə halda izafi informasiya müəyyən müddətdən sonra dəyərliliyini itirir.

Mətndə fikrin eksplisit və ya implisit şəkildə ifadə olunması, gərginlik və qeyri-gərginlik yaradır. İnformasiyanın gizli ifadəsi gərginliyi artırır. İzafi gərginlik isə mətnin qavranmasını çətinləşdirir.

Mətn janrından asılı olmayaraq oxucu üçün nəzərdə tutulur. Mətnin orta səviyyəli oxucuya ünvanlanması daha geniş yayılmışdır. Mətnin xətti şəkildə açılışı və məlumatların dərinlik strukturları oxşar deyildir. Müəyyən ölçüdə pragmatik yeni informasiyaya kökləmə mətnin informativliyini artırır. Mətnin informativliyinin artırılmasının iki yolu vardır: intensiv və ekstensiv üsul.

İntensiv üsulla informativliyin artırılması mətn həcmnin azaldılması ilə əldə edilir. Bu zaman informasiya sıxılır və mətnə struktur gərginlik əmələ gəlir.

Ekstensiv üsul mətnə daxil edilən informasiya həcmnin artırılmasına əsaslanır. Onun tətbiqi baş verən hadisələrin təfərrüatına varmaqla əldə olunur.

Registrin informativliyi onun məqsədilə üzvi şəkildə bağlanır. İzahlı lüğət məqaləsində informativlik izahlanan sözün daha yığcam şəkildə açılmasına xidmət etdiyindən burada istifadə olunan sözlərin miqdarı azaldılır. Nəticədə yalnız əsas məqsədə xidmət edən informativlik əldə edilir. Belə mətnlərdə izafi informasiya diqqəti yayındırır.

Elan mətnində informasiya haqqında xəbər verilən hadisə üzərində cəmləşdirilir. Eyni informasiyanın müxtəlif sayda sözlərlə ifadə edilməsi də mümkündür. Bu cəhət

mətnin ümumi informativliyini azaltmır və artırmır. Əlbəttə, fon mövqedə duran informasiya bu halda sayılmır.

Registrin kommunikativliyi onun oxucu tərəfindən qavranma dərəcəsi ilə ölçülür. Mətnə onu yaradan şəxsin nitq fəaliyyəti ifadəsini tapır. Bu fəaliyyət eyni zamanda mətni oxuyan, dinləyən şəxsin qavrama qabiliyyətini nəzərə alır.

Registrin quruluş nöqtəyi-nəzərindən tədqiqi məsələləri onun kommunikativ hadisə olmasından çox zaman yan keçir. "Şübhəsiz, mətn öz quruluşuna görə bir-biri ilə əlaqədar olan fraza, cümlə və konseptlərdən ibarətdir". Bu vahidlər mətnə aktivləşmiş olub bir tam təşkil edir. Registrin tamlığı və əlaqəliyi, eyni zamanda, mətni yaradan və qavrayan kommunikantların münasibətindən də asılıdır. Kommunikantlar mətnin tamlığı və əlaqəliyi ilə bağlı xətalrı kommunikasiya şəraiti onların nəzarəti altında olduqda kəskin hiss etmirlər. Mətnlə mətn olmayan arasında fərq bu baxımdan formal təriflə müəyyənləşmir. Onu yalnız insan münasibətlərinin fəaliyyəti və reaksiyanın dərəcələnməsi səviyyəsində tədqiq etmək mümkündür. Registrin mətnliyi yalnız tamlıq və əlaqəliliklə deyil, həm də intensionallığı şəraitlə əsaslanması, başqa mətnlərlə rəbəsi və informativliyi ilə təyin edilir [17, s.33]. Ona görə də mətn ünsiyyət vahididir. Mətn müxtəlif tipli ifadələrdən ibarət kommunikativ-məlumatverici vahiddir.

Cümlənin kommunikativ aspekti onun subyekt və predikativi əsasında formalaşır. Bu iki qütb cümləni tamamlayır.

Registrin kommunikativliyi isə mətni yaradanla onu oxuyan və ya dinləyən arasındakı ünsiyyəti əhatə edir. Bu ünsiyyət kommunikantların dialoq iştirakçısı olması tələbini ortaya atmır. Məsələn, yazıçı əsəri yaradır. Oxucu isə onu oxuyur. Bu iki tərəf arasındakı kommunikativ akt mətnin kommunikativliyindən birbaşa asılıdır. Müəllifin mətni yaratması ilə oxucunun onu qavraması mətnin kommunikativliyini təyin etmir. Əgər oxucu mətni qavramırsa mətn ya kommunikativliyə malik deyil, ya da oxucu kommunikant müəllifin nəzərdə tutduğu şəxs deyildir. Müəllifin ötürdüyü informasiya öz respiyentini yəni kommunikativ akt zamanı informasiyanı qəbul edən tərəfi tapmamışdır. Registrin kommunikativliyi müəllifin kommunikativ məqsədindən

və respientin həmin məqsədi hansı dərəcədə qavrayıb ona reaksiya verməsindən asılıdır. Kommunikativlik informativlikdən fərqli olaraq dövriliyə malikdir. Burada tərəflər arasında formal olsa da mübadilə gedir. Əgər dialoqda iştirak edənlər arasında mübadilə aşkardırsa, müəllif-oxucu arasında bu mübadilə gizlidir və çox zaman real olaraq mövcud deyil. Lakin mətn onu yaradanın ötürmək istədiyi informasiyanı respientinə çatdırır və o buna reaksiya verir. Bu reaksiya müəllifə ünvanlanmır. Bədii əsərdə kommunikativliyin nəticəsi əsərin oxucunun daxili aləminə onun hisslərinə necə təsir etməsində ifadəsini tapır.

"İnformasiya hər hansı məlumat deyil, ancaq və ancaq hər hansı məlumatın yeni olan hissəsidir. Bu onun ciddi, xüsusi terminoloji mənasıdır" [2, s.100]. Registrin daşdığı informasiyanın ümumi həcmi onun informativ zənginliyidir. İnformativ zənginlik reqistrin mütləq göstəricisidir.

Araşdırma və təhlil göstərir ki, kommunikativ registr öz mahiyyətinə görə mətnin kontekst adlanan hissələrinə yaxınlaşır. Bu məsələ ayrı-ayrı kommunikativ reqistrlərin məndən seçilib onların kontekstlə müqayisəsi prosesində dəqiqləşir. Qeyd olunan cəhət kommunikativ reqistrlərin həcm xarakteristikalarını müəyyənləşdirmək, hər bir kommunikativ reqistrin sərhədinin, bir reqistrdən digərinə keçid nöqtələri aydınlaşdırılmalıdır.

Beləliklə, bu fəsildə kommunikativ reqistrlərin cümlə modelləri ilə uyğunluq məsələləri, ayrı-ayrı reqistrlərə xas cümlə modelləri, reqistrlərin formalaşmasında iştirak edən dil vasitələri araşdırıldı. Aydın olur ki, reqistrlərin formalaşmasında aparıcı mərkəz predikatlar və predikativlikdir. Cümlə daxilindəki hər bir predikat reqistrin formalaşma mərhələsini keçməsinə göstərən əsas vasitədir. Bundan başqa modallıq da reqistrlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Predikativlik reqistrin nüvəsində durduğu üçün tamamlanan informasiyadakı zaman və şəxs münasibətləri, bu münasibətləri əmələ gətirən qrammatik vasitələrin reqistr tərkibində xüsusi mövqe tutmasını aşkara çıxarır.

## NƏTİCƏ

1. Mətnin tamlığı mətni yaradıb qavrayan kommunikantların münasibətindən də asılıdır. Mətn yalnız əlaqə və tamlıqla deyil, həm də intensionallıq, şəraitlə bağlılıq, başqa mətnlərlə əlaqə və informativliklə səciyyələnir. Buna görə də mətn ünsiyyət vahidi hesab edilir. Mətn müxtəlif tipli ifadələrdən təşkil olunmuş kommunikatativ vahiddir. Kommunikativlik mətnin digər bütün xassələrini birləşdirir. Kommunikativlik nöqteyi-nəzərindən mətnin mahiyyəti yalnız dil əlamətləri ilə təyin oluna bilmir, mətn məqsədyönlü fəaliyyətin məhsuludur. Ona görə də mətnin öyrənilməsinə kommunikatativ aspektdən yanaşmaq vacibdir. Bu cür yanaşdıqda aydın olur ki, kommunikatativ şərait mətnin əsas mətnyaradıcı komponentidir.

2. Hər hansı mətndə nitqin bircinsli struktur-kompozisiya formalarını ayırmaq mümkündür. Nitqin struktur-kompozisiya formaları mətn daxilində bir-biri ilə bağlansa da, onlar qavrama üsuluna, qavranılan hadisənin kateqorial səviyyəsinə və danışanın kommunikatativ intensiyasına görə bir-birinə qarşı qoyulur, fərqləndirilir. Həmin formaları gerçəklik əlamətlərinin xarakterinə və danışanın gerçəkliyi mücərrədləşdirmə səviyyəsinə görə təsnif etmək olar. Bu isə ifadə tiplərinin şaquli və üfüqi koordinat üzrə bölgüsünü əhatə edir. Nitqin belə struktur-kompozisiya formaları nitqin kommunikatativ registrləri adlanır.

3. Kommunikativ qrammatikada registrlərin təyini cümlə modellərindən və cümlənin formalaşmasında istifadə olunan vasitələrdən, “sərbəst-törəmə-bağlı” anlayışlarının ifadə etdikləri məfhumlardan asılı olur. Bu isə kommunikatativ aktı gerçəkləşdirən dil vasitələrinin kommunikativ akt prizmasından nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Cümlənin formalaşmasının əsas vasitəsi predikativlikdir. Cümlə tam, bütöv informasiyanın ötürücüsüdür. Mətnlərin cümlə səviyyəsində predikatlara görə statistik təhlili fəli predikatların xüsusi əhəmiyyət daşıdığını aşkara çıxarır. Bu vəziyyət bütün dillər üçün eynidir. Predikativlik registrin nüvəsində durduğu üçün tamamlanan informasiyadakı zaman və şəxs münasibətləri,

bu münasibətləri əmələ gətirən qrammatik vasitələrin registr tərkibində xüsusi mövqe tutur.

4. Mətnə retroproduktiv, informativ, generativ, volyuntiv, reaktiv registrlərin hər hansı birini təmsil edən nitq vahidlərinin həcmi dəyişkənliyi ilə səciyyələnir. Müəyyən bir registri ifadə edən nitq vahidinin minimal həcmi bir predikativ vahidin sərhədləri ilə məhdudlaşır. Lakin bu, registrin dəyişməsi tələbini ortaya atmır. Ünsiyyət aktı davam etdikcə predikativ vahidlərin mətn daxilində sıralanması baş verir. Sıralanma predikasiya növündən asılı olaraq registr sıralanmasını əmələ gətirir. Hər bir mətn, eləcə də onun vahidi (fraqlament, kontekst, abzas) registrlərin müəyyən sıralanması formasında qurulur.

5. Sistem halında yanaşdıqda kommunikativ registr dil vahidlərini və kateqoriyalarını dil sistemində qruplaşdırma üsulu rolunu oynayır. Məsələn, reproduktiv registr statual, qeyri-dinamik mənalı felləri, məkan bildirən zərfləri, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş isimləri, əyani prosessual semantik variantları öz əhatəsinə alaraq, mental modulu ilə köklənən vasitələri olan registrlərə qarşı qoyur. Göstərilən cəhət ayrı-ayrı dillər, o cümlədən də, ingilis dili üçün səciyyəvidir.

6. Mətnin kommunikativ strukturunda reproduktiv, informativ, generativ, volyuntiv, reaktiv registrlərdən başqa, müntəzəm göstəricilərə malik sintaktik kompozisiya fraqlamentləri də mövcuddur. Bu fraqlamentlər məlum registrlərin diferensial əlamətlərinin qarşılıqlı təsirini özündə birləşdirə bilir. Ənənəvi dilçilikdə onlardan söz və cümlə çərçivəsində bəhs olunur. Lakin həmin fraqlamentlər mətn strukturundan yaranan hadisə kimi nəzərdən keçirilməmişdir. Belə fraqlamentlər registr variantlarıdır:

- 1) əyani-nümunəvi variant;
- 2) potensial ümumiləşdirmə variantı;
- 3) generativ-volyuntiv variant.

## İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

### *Azərbaycan dilində:*

1. Abbasova N. Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin bəzi məsələləri // Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Bakı, ADU, 1987, 220 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, 282 s.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1978, 320 s.
4. Aslanov A.Y. Modal sözlər // Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, EA nəşri, 1960, 155 s.
5. Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. I c. Bakı, 1999, 800 s.
6. Cəfərov C. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Maarif, 1970, 236 s.
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972, 320 s.
8. Xomski H. Dil və təfəkkür. Bakı, BSU, Kitab aləmi, 2006, 212 s.
9. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1989, 568 s.
10. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2003, 232 s.
11. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, Elm, 2001, 143 s.
12. Məmmədov H., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, 417 s.
13. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, EA nəşri, 1965, 268 s.
14. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966, 225 s.
15. Yusifov M. Dövlətçilik və dil. Bakı, Nurlan, 2004, 442 s.

### *Rus dilində*

16. Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. Москва, 1955, 424 стр.
17. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: (Стилистика декодирования): Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец.

- “Иностр. яз.”, 3-е изд., М., Просвещение, 1990, 300 стр.
18. Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога // Вопросы языкознания, 1992, №2, 195 стр.
  19. Блинова О.И. Термин и его мотивированность. Терминология и культура речи. Москва, Наука, 1981, 243 стр.
  20. Блумфилд Л. Язык. Москва, Прогресс, 1968, 607 стр.
  21. Болдырева С.И. Факторы, регулирующие выбор стратегии и тактики речевого поведения // Когнитивно-прагматические аспекты лингвистических исследований / Отв. ред. Заботкина И.В. Калининград, 2001, 212 стр.
  22. Бондарко А.В. О структуре грамматических категорий (отношения оппозиции и неоппозитивные различия) // Вопросы языкознания. 1981, № 6, 221стр.
  23. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Языковая категория // Лингвистический энциклопедический словарь. М., Сов энцикл., 1990, 559 стр.
  24. Валгина Н.С. Теория текста. М., Логос, 2003, 280 стр.
  25. Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, 303 стр.
  26. Вежбицкая А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 1978, Вып. 8: Лингвистика текста, 521стр.
  27. Виноградов В.В. Вопросы синтаксиса современного языка. М., Изд-во МГУ, 1950, 430 стр.
  28. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. Москва, Наука, 1993, 172 стр.
  29. Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата. Киев, «Вища школа», 1993, 200 стр.
  30. Гаибова М.Т. Пути и способы выявления образа автора во внутренней речи персонажа. Баку, АГУ, 1984, 147 стр.
  31. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, Наука, 1981, 139 стр.
  32. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч.1.М.,1961, 316 стр.
  33. Головин Б.Н. Введение в языкознании. Москва, 1977, 235 стр.

34. Гордон Д., Лакофф Дж. Постулаты речевого общения // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. Москва, 1985, 302 стр.
35. Греймас А.Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка// Семотика. Москва, 1983, 602 стр.
36. Есперсен О. Философия грамматики. Москва, УРСС, 2002, 376 стр.
37. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М., Наука, 1982, 157 стр.
38. Земская Е.А. Городская устная речь и задачи её изучения // Разновидности городской устной речи. М., 1988, 144 стр.
39. Золотова Г.А, Онипенко Н.К., Сидирова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. М., Наука, 1984, 557 стр.
40. Иванова Ю.М. Явление коммуникативной стратегии: аспекты анализа // Аксиологическая лингвистика: проблемы теории дискурса, стилистики, семантики и грамматики: Сборник научных трудов / Под ред. Н.А.Красовского. Волгоград, Колледж, 2002, 445 стр.
41. Ключев Е.В. Речевая коммуникация. Москва, Рипол Классик, 2002, 320 стр.
42. Кобзева И.М. Лингвистическая семантика. М., Эд. УРСС, 2000, 350 стр.
43. Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. Учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. М., Высшая школа, 2003, 448 стр.
44. Лотман Ю.М. Речевая маска Слюня // Вторичные моделирующие системы / Отв. ред. Ю.М.Лотман. Тарту, ТГУ, 1979, 234 стр.
45. Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий – Свердловск, Изд-во Урал. ГУ, 1990, 172 стр.
46. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализации. Москва, 1983, 129 стр.
47. Остен Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17: Теория речевых актов, М., Прогресс, 1986, 330 стр.
48. Серебренников Б.А. Как происходит отражение картины мира в языке? // Роль человеческого фактора в языке / Отв. ред. Б.А.Серебренников. М., Наука, 1988, 307 стр.
49. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., Ин.яз., 1957, 288 стр.

50. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Москва, 1992, 443 стр.
51. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Москва, 1941, 243 стр.
52. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика. М., Прогресс, 1960, 297 стр.

*Ingilis dilinda*

53. Bain A.A. Higher English Grammar. London, 1984, 296 p.
54. Catherine F. Schryer. Investigating texts in their social contexts: The promise and peril of rhetorical genre studies. University of Texas Press. Chapter 2. 2009, 252 p.
55. Cooper J. Under Suspicion. Stanford University press, California, 1949, 398 p.
56. Dan Brown. The Da Vinci Code. Transworld publisher, UK, 359 p.
57. Dickens Ch. Great Expectations. United Kingdom, Publisher: Chapman & Hall, 1861, 345 p.
58. Jack London. Martin Eden. Publisher: Macmillan, 1909, 414 p.
59. Jerome K. Jerome. Three Men in a Boat. United Kingdom, Publisher: J.W.Arrowsmith, 1889, 344 p.
60. Leech G., Svartvik J. A Communicative Grammar of English. Publisher: Pearson ESL, 2003, 304 p.
61. Scot Fitzgerald. The Last Tycoon. Penguin Books Ltd., 2002, 208 p.
62. Twain M. The Adventures of Tom Sawyer. Publisher: American Publishing Company, 1876, 275 p.